

WELLMANN IMRE

Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében

A falusi társadalom egész múltjának ábrázolásában rendszerint fő helyet foglal el a szántóföldért vívott küzdelem; a történeti irodalom többnyire szinte mindentűl a szántóföld birtoklásán s a rajta folyt termelésen keresztül szokta értékelni a paraszti sors alakulását. Aligha vitás, hogy a feudális korban is középponti jelentőség jutott annak a földnek, melyen az akkor fokozottan megbecsült kenyeret, továbbá kását, tézstafélét (abrákot és szalmát) adó gabona termett. Mégis, amikor a 18. század agártörténetét tárgyalva másra, mint a szántóföldhöz kapcsolódó problémákra alig esik fényugár, az egész kérdéskör ilyen megközelítésébe annak a földért folyt késhegyig menő harcnak tudata is belejátszik, mely a kapitalizmus korának volt a sajátja.¹ Kétségtelen, küzdelem a szántóföldért földesúr és jobbágy, gazdag és szegény parasztok között a kései feudalizmus idején sem hiányzott. Ám ennek a jobbágyok számára szoros korlátokat szabott, hogy földet szabadon nem szerezhettek, hiszen – amint a Hármaskönyv 18. századi kiadása jónak látta az erre vonatkozó részt dült betűkkel kiemelni² – föld másnak, mint nemesembernek nem lehetett tulajdonában. De a parasztot az sem sarkallta minél több eke alá szánt föld szerzésére, hogy a rá nehezedő földesúri függés következtében a jobbágytelekhez tartozó szántó (és kaszáló) nagyobbodásával terheinek, melyeket amúgy is csak ügyvel-bajjal tudott viselni, megfelelő súlyosbodása járt együtt. Míg a dézsmaadás kötelezettsége az állattartáson belül csupán a juhok, a kecskék és a méhek szaporulatára szorítkozott, a földművelés eredményeinek rendszerint egészét sújtotta, mint ahogy a robot terhe is – akárcsak a parasztnak saját gazdaságához fűződő erőfeszítése – legnagyobbbrészt a szántóföldön uralkodó gabonatermesztéshez szükséges szántás-vetésből, aratásból, betakarításból és cséplésből, nem ritkán piacra szekerezésből is állt. Már a jobbágytelekhez nem tartozó szőlő után úrnak és egyháznak dézsmán (illetőleg helyette az előbbinek hegyvám) kívül más nem járt, a faluhatár többi, egyéni művelés alatt nem álló részének használatáért pedig eredetileg éppen semmi. A falu népének szemében már csak ezért is külön megbecsülés illette a közösré maradt legelőt, erdőt, nádat, vizeket, megműveletlen területeket.

¹ Jellemző képet fest erről Émile Zola „La terre” c. regényében.

² Werbőczius illustratus sive Decretum tripartitum juris consuetudinarii Regni Hungariae a magistro Stephano de Werboecz jussu regio olim compilatum, duorum, et quod excurrit, seculorum usu roboratum. Tyrnavia, 1763. 544. Corpus juris Hungarici seu decretum generale . . . Buda 1779. (Folio kiadás.) 114. Vö. Imre Wellmann: Lockerung des Flurzwanges in den spätfudalen ungarischen Dorfgemeinden. In: Wirtschafts- und sozialhistorische Beiträge. Festschrift für Alfred Hoffmann. Wien 1979. 272–282.

A faluhatár közösen használt részei

Az eke-barázdálta földek kimagasló jelentősége tehát semmiképp sem ok arra, hogy mellettük a faluhatár többi részének szerepe homályba merüljön; az ott élők létalapjának s gazdálkodásának ezek is integráns összetevőit alkották. Amint a település fogalmában egyfelől a házak, gazdasági udvarok és kertek csoportja, másfelől a faluhatárt kitöltő földek szorosan egybetartoztak, úgy az egyesek birtokában levő szántóföldeket és réteket is szerves kölcsönösség fűzte a falu egyetemét illető közföldekhez. Együtt alkották a falubeliek megélhetésének szinte egyedüli forrását, ráadásul kívülállók ellátásához is számottevően hozzájárultak. Mert amíg befelé eredetileg csupán a paraszti gazdaságban semmiképp elő nem állítható anyagi javakból szivárgott be valami (elsősorban só és vas) a falu határvonalán, kifelé annál több áramlott a helybeli termékekből felsőbb hatalmaságokhoz. De hiába volt a falunak munkában, termelvényekben, pénzben jelentős aktív mérlege a külvilággal szemben, hasznot jobbra legföljebb kímélet formájában látott belőle, azért, hogy teljesítőképessége megmaradjon, sőt fokozódjék.

Amikor a faluközösség féltékenyen őrködött ez egységet alkotó létalapjának sértetlenségén, azon belül épp az egyes gazdákhöz tartozó jobbágyföldeken kívül eső határreszekre fordított külön gondot. Ha ott más helységbeli irtványt vagy szőlőt szerzett magának, a visszaváltás jogát fenntartotta saját tagjai, elsősorban a szomszédos földdarabok gazdái részére.³ S amikor területének külső szegélyét óvta attól, hogy belőle bármi is idegenek kezére jusson, konkrétan akkor is elsősorban a közösre maradt részek megvédésére került sor, hiszen a szántás-vetésnél extenzívebben hasznosított területek a határ külső szélén helyezkedtek el rendszerint. A község, választott vezetőivel az élén, esztendőnként legalább egyszer, többnyire György napkor helyszíni bejárást végzett a sajátjának tartott terület határán,⁴ hogy megvizsgálja: nem vágtak-e ki határfát, nem mozdítottak-e el határkövet, nem hánytak-e széjjel határdombot a szomszéd falubeliek? S ha új határjel rögzítése vált szükségessé, elkaptak egyet az ott kíváncsiskodó gyerekek közül, s a friss határdombra fektetve jól elnápángolták, hadd emlékezzenek még öreg fejjel is rá: hol húzódik a község igaz határa. Ám ha sértetlen álltak a határjelek, akkor sem volt fölösleges a vigyázás. Abból ugyan rendszerint még nem támadt villongás jó szándékú szomszédok között, ha a jószágot egyik vagy másik részről néhány lépésre vagy hajításnyi távolságra a határjelek közé gondolt, esetleg a természeti adottságokból kirajzolódó vonalon túl hajtották. Ám nemegyszer a kérdéses terület elvitatásának szándéka rejlett az ilyen vagy még messzebbmenő hajtogatás mögött. Ha ugyanis a másik fél egy éven és egy napon át tartó békés használatot tudott kimutatni adott földdarabon, azután már jogot formálhatott hozzá. S efféle „usus” igazolására – amint Prileszky Pál, a kor neves jogtudósa sem csinált titkot belőle – ilyen-olyan tanúkat sohasem volt nehéz találni.⁵

³ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (a következőkben: *MGSz*) 1898. 170. *Székely György*: A földközösség és szerepe az osztályharcban. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *Székely György*. Budapest, 1953. 97–100. Ürészék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. *Varga Endre*. Budapest, 1958. 276.

⁴ *MGSz* 1898. 168.

⁵ *Paulus Prileszky*: Opusculum quaestionum, cum subnexo circa eadem discursu de pecorum, et pecudum abactionibus, seu abvagiationibus, hasque concomitantibus considerationibus... Posonium, 1735. 38–43, 45–46, 50, 65, 68–69, 99, 105–106, 121, 124.

A közösrre maradt határrészek jelentősége külön hangsúlyt kapott abban, hogy a maga ilyen földjének csorbíthatlan megóvásán kívül számos falu annak saját határvonalán túl való kiterjesztésére is törekedett. Több község között elterülő rengeteghez, melyen belül bajos lett volna vitán felül álló elkülönítést tenni, szomszédos helységek egyképpen jogot formáltak. Nyitra megye két falujának lakói a 18. század húszas éveiben, mint már a török uralom előtt és alatt is, „együtt az erdőt egyaránt bírták és élték”, egyikük sem mondta a magáénak, „hanem mind a két részről közönségesnek; . . . ha valami idegen embert kaptak az erdőben, . . . béhozták, s mindkét falunak bírái s esküttjei összemenvén, együtt büntették”. Erdélyben a Kárpátok ormaira néző falvaknak közös havasuk volt. Csík szék hét községe bírákat állított a havassal járó tennivalók intézésére, s közös gyűlésben határozott használatáról: az érdekelt helységek lakosai ott napkeltekor füvelődarabot foglalhattak maguknak, de aki már hajnalban nekilátott, annak birtokbavételt jelző csóváját kihányhatták; s amikor a havast szabaddá tették a jószág számára, a kaszásoknak ki kellett takarodni onnan. Egy-egy széknek külön mezeje és erdeje volt, „melyet szabad földnek és erdőnek szoktunk hívni”; ezt a székhez tartozó valamennyi község osztatlanul szabadon használhatta.⁶

Amint erdős-hegyes vidékek falvai nem tudtak egymást elválasztó határról a köztük elterülő rengetegben, úgy sok esetben a legelő-mező sem vált külön szomszédos községek között. Szabolcs megye úgy értékelte ezt az Európában másutt is ismert „droit de parcours”-t, mint a jószomszédság régtől fogva szokásos dicséretes reguláját. S ez a kölcsönös legeltetés nem korlátozódott szükségképp a szomszéd helységek között húzódó határ mentén kétfelől érintkező természetes füvelő területre. Nemezszer a faluhatárok beosztása is ahhoz igazodott, hogy a szomszédok vetésterülete is egymás mellé kerüljön. Így ugyanis gabonaföldjeik az aratást követő behordásig együtt részesültek védelemben a kettős terület többi részén legelő nyájak kártétele ellen, azután pedig a kétoldali tarló és ugar rendelkezésére állt mind a két fél állatállományának. Számos helyen követett „hajdani módra” vetett világot, midőn tanúk a föltett kérdésre: nyitraapátiak és vicsapiak „promiscue élték-e egyik a másik határát, szabad pascuatioval egyik a másik földén”? – 1719-ben így válaszoltak: A két község sertéseit együtt őrizték, legeltetvén „őket hol egy, hol más határon, . . . a két falu élte egyik a másiknak határát”.⁷

Különleges alkalom adódott a közösen használt föld kiterjesztésére az országnak török uralom alá került középső és déli részein. Miután a földesurak szinte kivétel nélkül elmenekültek a félhold hatalmának hódoló területről, a magyar parasztnép, mely nagy többségében tovább is kitartott ősei földjén, a változott körülményekhez igazodva teljesen a maga módján rendezte be új életét. Tehette ezt, mert addigi földesurai

⁶ Magyar erdészeti oklevéltár. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta *Tagányi Károly*. (A továbbiakban: *MEO*.) Budapest, 1896. I. 375–376, 512–514, 586, 601, 605–606, 614, 619, 621–622, 626–627, 639–641, 654–658, 674–696, II. 18–23. *MGSz* 1899. 310–312. Ürészék, i. m. 309. *Szabó István*: A középkori magyar falu. Budapest 1969. 71.

⁷ *Kolosvári Sándor és Ovári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus statutorum Hungariae municipalium). Budapest, 1890–1897. (A következőkben: *CS*.) I. 459–460. III. 181, 241–242. *MEO* I. 641, 658. *P. Prileszky*: i. m. 24, 42, 49. *MGSz* 1894. 24. *Dorner Béla*: Az erdélyi szászok mezőgazdasága. H. n. 1910. 188, 195. *Szabó István*: A debreceni tanya-rendszer kialakulása. Föld és Ember 1929. 218–219. *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. (Értekezések a történettudomány köréből. XXVI. 4.) Budapest, 1947. 21. Ürészék, i. m. 309. *Wellmann Imre*: Határhazsnálat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. Agrártörténeti Szemle (a következőkben: *ASz*) 1967. 386.

valamelyes termény- és pénzáradéknál egyebet többé nem hajthattak be rajta, saját külön gazdaság folytatására, majorkodásra nem is gondolhattak; az új török urak pedig sok ügyet nem vetettek rá, hogyan gazdálkodikja ki a rárótt adókat. S nemcsak maga a faluhatár állt teljes mértékben a megmaradt lakosság rendelkezésére: birtoklás és használat a szomszédos pusztákra is kiterjedt, melyek száma rohamosan megnőtt, kivált a hadak járása nyomában. Addig virágzó községek tömegesen néptelenné váltak, s nem csupán annak következtében, hogy lakóikat részben lemészárolta, részben rabláncra fűzve elhurcolta s házaikat fölégette a török. Számos helység azért lett pusztává, mert népe jobbnak látta elköltözni onnan, hol a forgalom sodra vezetett keresztül, s ennek során személyek és vagyon biztonsága a másutt megszokottnál is labilisabbá vált. Vagy félre- esőbb helyekre vette magát, vagy oda, hol a tapasztalat tanúsága szerint bátoriaságban élhetett a lakosság, elsősorban a török kincstárnak fenntartott jelentősebb településekben. Tömérdek faluközösség felbomlott ilyenformán, mások viszont tömörülésben, összefogásban védelmet remélő jövevényekkel gyarapodtak. De még ahol erősödött is a népesség, ott is fellazult a gazdálkodás korábbi kötött rendje, s nem csupán a népesség mozgása, változása következtében. Amire a bizonytalanná váló körülmények ösztökéltek: a helyhez kevésbé kötött, forgandó szerencsének annyira ki nem tett mozgékony gazdálkodásra a megfogyott népességhez képest bő határok s kivált a megsokasodott puszták tág lehetőséget nyújtottak. A közösre maradt, szélesen táruló erdőkön-mezőkön az ősfoglalkozások mellett különösen az állattartás jutott új lendülethez. Mert bár a növénytermesztésben is, megműveléstől a termés elrakásáig (sok helyt az elrejtéssel fölerővermelésig), hevenyészettebb eljárások kerekedtek fölül, leginkább még a lábasjóságból lehetett elmenekíteni ellenség, harácsolók, adóztató hatalom elől. S azon az előnyön felül, hogy a legeltető állattartás viszonylag kevés munkával járt, még leginkább a jóságból tudott pénzeln a paraszt, hiszen kivált a hízott ökör a maga lábán messzi piacra is eljutott, s így volt is kereslet iránta rendszerint.

A töröktől megszabadító háború másfél évtizede sűrítve zúdította az ország középső és déli részének népére az előző másfél évszázad megpróbáltatásait. Ostromlott várak körül és seregjárások nyomában addig népes falvak ezrei váltak hol egyidőre – ha lakóiknak módjukban volt a közvetlen veszedelem elől idejében elmenekülni s annak elmúltával lappangásukból visszatérni –, hol végképp elhagyottá. De közben a volt „királyi Magyarországról” jövők, szélnek eresztett végvári vitézek, sőt hovatovább kívülről jövő telepések is próbáltak új életet kezdeni a töröktől végre visszahódított részekben. Majd a Rákóczi-szabadságharc hadieseményei tették ismét a nép jelentős részét földönfutóvá, kisebb hányadát összefogásban oltalmat keresővé, míg végül a pestisjárvány is sűrű rendet nem vágott soraikban.

Annyi felbolydulás után az 1711-gyel beköszöntött békekesség egyelőre csupán ott hozta meg a faluközösségi rend újra való megerősödését, ahol töretlen maradt vagy csak átmeneti megszakitást szenvedett a település élete; ám a folytonosan hullámzó népesség s a megritkult falvak körül táruló puszták ott is hozzájárultak az előző zordon korszakhoz alkalmazott berendezkedés és módszerek egy ideig tartó fennmaradásához. Annál kötetlenebb gazdálkodásra nyílt mód, amikor a „királyi Magyarországról” és Erdélyből a korábbi török területre áramló, szökés révén az örökös jobbágyság igáját lerázó nép teljesen elpusztult falu helyén próbált új életet kezdeni. Földesurak jelenlétével az első időben még nem kellett számolni, úgyhogy a megtelepülők teljesen tetszésük szerint rendelkeztek

nemcsak az új gyökérből megeleveníteni kezdett egykori falvak, hanem egyben a közöttük terpeszkedő puszták határával. S amíg ott a közösségi élet s a mezőgazdasági kultúra csak küzdelmesen bontakozott, a faluhatár legnagyobb része, a pusztáknak pedig egésze közösre maradt, egyrészt mert a jövevények egyelőre tudni sem akartak külön majorsági földekről, másrészt mert előző földesuruk hatalma alól csupán hiányos fölszereléssel tudván elmenekülni, az elvadult tájon erejükből és eszközeikből szántás-vetésre alig, sokkal inkább a közföldekre alapozott kezdetleges gazdálkodásra futotta. Így a megművelt föld a termelőerők fejlődésbeli hátramaradottsága miatt nagyságban még jó ideig eltörpült az ekét nem hordozó, részben még ősi háborítatlanságban burjánzó térségekhez képest az ország középső és déli vidékein. S ezek az egyéni birtokba nem vett földek nem csupán a gazdálkodásban töltöttek be fontos szerepet: a maguk kötetlen lehetőségeivel a földesúri kötelékből kibontakozott jövevények szabad életre vágyódásának is bő táplálékot adtak.

Erre a kötetlenebb életmódra utalt a név is, mellyel – az egyesek által bírt „nyilakkal”, „nyilasokkal”, együttvéve „nyílföldekkel” szemben – a hagyományosan kizárólag közösségi rendelkezés alá tartozó határrészeket illették. A „szabad élő föld” s vele együtt a „szabad élő erdő” kifejezés azt adta tudtul, hogy a közösség minden egyes tagja szabadon és egyenlő jogon élhet mindazzal a többiek sérelme nélkül, amit a közföldek nyújtanak. Bő tere nyílt ott táplálékot adó s orvoslásra szolgáló növények gyűjtögetésének, halászásnak, vadászásnak, madarászásnak, legfőképpen pedig az állatállomány legeltetésének; az erdő nemcsak épületre, szerszámnak s tüzre való fát, vadgyümölcsöt, gombát, makkot, cserzőanyagot, méhészkedésre való alkalmat stb. adott, hanem fűvével, lombjával, fiatal hajtásaival a természetes legelőnek is fontos kiegészítő területét alkotta, a nádas házfödélnek s tüzre való nyújtott.

Mindez egyszersmind sajátos szociális jelentőséggel ruházta fel a közösre maradt határrészeket. A szegény emberek kapóra jött, hogy ott a természet adományainak közvetlen elsajátítása révén neki is módja nyílik akadálytalanul és terhek vállalása nélkül táplálékhoz s más szükséges javakhoz jutni, ráadásul az ősfoglalkozásokat számottevő fölszerelés nélkül is gyakorolhatja. S ha lábasjóságra tett szert, azt a kétkezi ember a jómódúakkal egyenlő jogon, korlátozás nélkül hajthatta a közös legelőre – ismét olyan lehetőség, mely nem minden országban volt adva számára. A faluközösség vezetőségének dolga volt arra ügyelni, hogy a közföldek haszonvételeiben senki se jusson előnyhöz a többiek rovására. Eredetileg csak külön méltánylást érdemlő kérésre járult hozzá, hogy rászoruló falubeliek a közös földből irthassanak egy-egy darabot maguknak, s bírassák azokat „mint közföldön való örökségeket kezek munkájok után”. Amikor hajdúvárosok „közönséges” földből házépítésre vagy tanya létesítésére juttattak polgáraiknak, nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy a gazdák pusztán az építményt adhatják el másnak, azt is csak a magisztrátus tudtával, mert a fundus a közösséget illeti. Ha valaki önkényesen fogott fel s fordított a maga javára a közösből valamit, nem maradt el a közösség beavatkozása: az egyéni birtokká formált földet ismét közösre kellett bocsátani. Valahányszor elfoglaltak s -kerítettek egy-egy darabot a „szabad élő földből” a közösség „híre nélkül”, ennek határozata úgy szólt, hogy „azok nélkül” ki-ki „ellegyen és ennek utána szabad föld legyen, a gyepüket is elégezzék”.⁸ Hiszen a közösre maradt földek

⁸ CS I. 124, 128, 146–148, III. 499. *MEO* I. 564–565, 580, 595, 648, 663. *Vámszer Géza*: A székely vagyon- és földközösség. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 15. Vándorgyűlésének emlék-

egszersmind tartalékul szolgáltak a növekvő népesség számára, a belőlük kihasználható részek másod-, harmadszülött fiúk megélhetéséhez kiinduló alapul szolgálhattak. Mindebben az is kifejezésre jutott, hogy a közföldek a falubeliek szerves egységgé kovácsolódásának is fontos tényezői. Jellemző, hogy a paraszti társadalomnak a jobbágy-felszabadítást követő individualizálódása során legtovább a közös földek gerincét alkotó legelőhöz és erdőhöz kapcsolódó közösségek maradtak fenn⁹ a hozzájuk mindvégig ragaszkodó szegénység támaszául.

Földközösség és nyomásos gazdálkodás

Az egész faluhatárhoz való jog a földközösségen nyugodott, ami annyit jelentett, hogy a közösségen keresztül s az általa szabott korlátok között minden tagjának szükségletéhez és munkaerejéhez mérten egyenlő joga van a faluhoz tartozó összes területben s a belőle nyerhető minden haszonban való részesedéshez.¹⁰ A faluhatár a közösség rendelkezése alá tartozott; egyik, rendszerint csekélyebb, de természetére alkalmasabb részét bírásra s használatra ideiglenesen vagy huzamosabb igényjogosult tagjainak engedte át az egyes juttatott földdarabok természetének megfelelő szabályoknak, kötöttségeknek alávetve, a többi pedig magának tartotta fenn a közösség számára.

Csak az lett az egyesek tartós birtokává, egyedül őket magukat megillető hasznot csak abból húzhattak, amibe — a közösség jóváhagyásával — a megszokott mértéket jelentősen meghaladó külön munkát fektettek: a ház az udvarral és a házikerttel együtt, az irtásföld és a szőlő. A gyakran közös irtás útján létrejött s aztán már kevesebb egyéni erőfeszítéssel művelt szántóföld és rét a közösség birtokában maradt, egy-egy darabját csak időlegesen, gazdáját a nyilas osztásoknak megfelelően váltogatva engedte át egy-egy tagjának, ki-ki csupán az újraosztás abbanmaradása után lett a dülőknek hol ezen, hol azon a részen a legutolsó juttatás szerint nyert szántó- s rétdarabok tartós birtokosává.

A faluhatár használatába egészben véve még messzebbmenően — bár művelési áganként különböző mértékben — avatkozott a közösség. A házak, udvarok, kertek táján hatásköre még nem terjedt többre a rendre, a tűzbiztonságra, a kerítések épségére, a ki- és bejárás s -hajtás zavartalanságára való felügyeletnél, az utakra, árkokra, hidakra, közös kutakra való gondviselésnél. A hozzájárulásával létrejött irtásföldek gazdáitól megkívánta jó gyepüvel való körülkerítésüket, de közös használatra bocsátásuk csak megművelésük elhanyagolása esetén került sorra vagy nagy szükségben, midőn másutt semmi legelni valót sem talált a jószág. A kender- vagy lenföldön s a káposztás- és egyéb „kertekben” már nemcsak a közös sövény létesítése és fenntartása: az egyesek által bírt, szorosan egymás mellett fekvő földdarabok művelésének összehangolása is a közösségre tartozott. Ugyanez vonatkozott a szőlőre is (de kivált nevezetesebb szőlőhegyeken, hol extraneusok is birtokoltak egy-egy darabot, a szőlősgazdáknak a faluétól független közössége jött létre; e

könyve 1939. 56–59. *Imreh István*: Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947. 11, 16–17. *Székely György*, Tanulmányok, i. h. 86. Úriszék. 149, 248, 303.

⁹ Vö. *Imreh I.*: i. m. 16–17.

¹⁰ Vö. *Varga János*: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk. *Spira György*. Budapest, 1952. 10–12. *Szabó I.*: A középkori... i. m. 66, 70.

hegyközségek nemcsak a művelésnek — a hagyományos gazdálkodásban legintenzívebbnek számító s legtöbb szakértelmet kívánó munkának — irányítására, hanem a szőlőbirtokok átruházásának lebonyolítására, az ehhez fűződő jogviták eldöntésére s a rendbontások megbüntetésére is kiterjesztették hatáskörüket).¹¹ A faluközösség tagjai szántó- és rétbirtokának pedig nem csupán művelését kötötték szigorú előírásokhoz az együttesen kialakított rendszabályok: az év jelentős részében egyéni birtoklásukat és használatukat is fölfüggesztette a közösség. A faluhatár többi, egyesek kezére nem juttatott részének meg tovább is mindenestül maga a közösség volt a birtokosa, a falubeliek ottani osztatlanul közös használatával.

Birtoklásnak és használatnak — a falu mindennapi életét betöltő gazdálkodásnak — ilyen kötöttségek rendjébe ágyazottsága alapján véve azokra a faluközösségekre volt jellemző, melyekben egy-egy gazda szántó- és rétbirtoka dülők szerint részekre tagolva feküdt szerteszt. Amint szerte Európában (open fields, champs ouverts, Felderwirtschaft mit Gemengelage), hazánkban is általánosan elterjedt formája és rendszere volt ez a faluhatár beosztásának és használatának. A térszín adta lehetőségek szerint nagyjából középtájon terültek el az utca mentén sorakozó vagy szabálytalan csoportot alkotó belsőségek, közelükben a kenderföldek és káposztás- stb. „kertek”, kijebb a dülőkre osztott szántóföldek és rétek, tovább pedig a — helyenként „szőlőhegyvel” s esetleg irtványokkal tarkított — közös földek. Más formájú, más elrendezést követő települések csak csekély számban akadtak. Legkevesebb gondot a földművelésre, teljesen külön az állattartástól, Erdély s részben az északkeleti országrész meg a Dráva—Száva-köz hegyvidékének román, ruszin illetőleg vlach transzhumáló pásztornépe fordított: mielőtt elindult juhnyájával nyári legelőre, kalyibája közelében ásóbotlalt feltúrt, bevetett s a vadak kártétele ellen bekerített egy darab földet, s amikor ősszel visszatért, akkor takarította be ott termett kukoricáját s más termelvényét, ismét új darabot törve fel a következő esztendőben. A Felvidék magasabban fekvő völgyeiben s hegyoldalain szórta vagy a házak laza láncában elhelyezkedő települések jobbára ugyancsak pásztorkodó, részben erdei szállásokhoz kötődő szlovák lakói rendszerint szintén parlagolással gyümölcsöztették olykor már ekével felszántott földdarabjaikat. Sajátos színfoltot képviseltek a horvát terület s a csatlakozó határőr-kerületek zadrugái: elszórt házak, bennük egy-egy nagycsalád a starjsina patriarchális vezetése alatt, körös-körül előbb irtással nyert s az egyes háztartások által többnyire parlagolással hasznosított földek, kijebb közösre maradt részek, még tovább több szomszédos zadruga közösen bírt területe. A Dunántúl nyugati dombvidékén előforduló szerves települések lakói irtás eredetű, egyéni birtokban levő szabálytalan szántóföld-tömbjeiket parlaggal váltakozva vagy folytonosan művelték, közös földekkel való szerves egybetartozás nélkül. Mind e típusok egyre magasabb fokot képviseltek az említett sorrendben haladva, mégis legfőljebb a legutóbbi vehette föl fejlettségben a versenyt a dülős-nyomásos rendszerrel. Két további településforma pedig, közösre maradt földekhez csupán csekély, vagy semmilyen kapcsolódással, inkább csak lehetőségét rejtette magában előbbre mutató gazdálkodásnak. Egyfelől a meglehetősen autonómiával rendelkező alföldi mezővárosok és kiváltságos területek helységeknek hatá-

¹¹ Imre Wellmann: Communautés de viticulteurs dans la Hongrie des XVIIe—XVIIIe siècles. La Pensée N° 173. 1974. 54—70. és in: Ethnologie et histoire. Forces productives et problèmes de transition. Paris, 1975. 189—207. Szabó I.: A középkori . . . i. m. 89.

rában s a szomszédos pusztákon létrejött tanyaföldek, melyek, a belsőségtől még el nem szakadva, de az ott követett gyakorlattól függetlenül, kötetlen gazdálkodásra adtak lehetőséget, ez azonban parlagváltásnál még alig jutott tovább. Nem mutattak jelentős továbblépést másfelől az elvétele előforduló irtásfalvak sem, bár bennük a házak sorához mint gerinchez bordák módjára egy-egy tagban csatlakozó egyéni birtokokra közösség adta megkötések nem nehezdedtek. Mindössze magán az uralkodó nyomásos rendszeren belül lehetett találkozni annak két javított változatával. Az egyik némely Sopron környéki falvakban fordult elő, ahol a gabona tarlójába, a növények folytonos váltogatásával, már a század elején répa vetését kezdeményezték. Az addig pihenőre fogott szántó föld bevetésére pedig Mária Teréziának az ugar termését dézsmától mentesítő rendelete adott ösztönzést, főképp az ország nyugati-északnyugati részén munkálkodó parasztságnak.¹²

Emberföldről nehézségek közepebe létrejött kezdetleges határirtástól és -használattól az uralkodó nyomásos típusig ívelő följelődésnek sűrített menete tárul elénk a török uralom alól szabadult terület tanyafejlődés útját nem járó településeinek sorsában. Amíg az elpusztult falvak helyén újonnan megtelepülők tartósan földhöz nem kötődtek s egybetartozó közösséggé nem forrtak össze, ott, legfőképp az Alföldön korlátokat nem ismerő egyéni szabad foglalás s ennek megfelelő hevenyészett gazdálkodás járta. Lásbasjószága részére fenntartott nyári és téli legelőterületen kívül ki-ki tetszés szerint fogott fel a legszükségesebb kenyér nyerése végett egy-egy földdarabot magának, ott, hol legjobbnak látta, s annyit, amennyit kezdetleges felszerelésével föl tudott tömi; majd amikor az több évi rablogazdálkodás következtében kezdett kimerülni, otthagyta, s ismét tetszés szerint vett művelésbe másikat. Idővel azonban, amint a telepések sokasodásával összefüggően szorult a szántás-vetésre kínálkozó terület, s az egy ízben már elhagyott földeket is újra termelésbe kellett vonni a használhatóbbá váló felszerelés segítségével, a rendszertelen parlagolás helyére szabályos parlagváltás lépett: a birtokba vett földdarab több esztendei termőre fogását immár ugyancsak szabott ideig tartó hevertetés, majd újra művelésbe vonás követte. Innen a fejlődés a talaj termőerejének csökkenésével párhuzamosan már nagyobb zökkenő nélkül vezetett odáig, hogy a váltogatás három-, két-, egyévenként történjék, azaz sűrűsödő váltogatással kétfordulós gazdálkodás álljon elő. Ahhoz azonban, hogy a török idők után újjáéledő vidék mezőgazdasága ugaros-nyomásos rendszerre térjen át, s a korábbi „királyi Magyarországon” és Erdélyben évszázadok óta töretlenül követett határbeosztás és -használat útjára térve ismét teljesen Európa hagyományos agrárszervezetéhez csatlakozzék, még több fontos változásnak kellett végbe-mennie. Szükség volt mindenekelőtt arra, hogy az addig hol itt, hol ott felfogott szántó föld-darabokat a talaj fekvése s termékenysége szerint kialakított összefüggő tömbökbe: dülőkbe vonják össze, egyben, föl hagyva a szántóföldek parlagján való szénanyeréssel, ugyancsak dülökre tagolt réteket alakítsanak ki lehetőleg nedvesebb határ-részen; hogy az eredetileg a szabad foglalásnak megfelelő kiterjedésben kihatított szántó-földeket utóbb ettől függetlenül egy-két-három esztendőnként ismétlődő felosztásnak vessék alá, minden igényjogosult földjét dülönként tagolt részletekben juttatva; hogy a lásbasjószágot, melynek őrzéséről addig ki-ki maga gondoskodott, községi pásztorok keze

¹² *Tagányi Károly*: A hármastörvényű rendszer behozatala Erdélyben. *MGSz* 1894. 21. *André Blanc*: La Croatie occidentale. Paris, 1957. 105–145. *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger, é. n. (1958). 12. *Wellmann Imre*: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. *ASz*, 1961, 344, 346, 353–362, 364.

alá adva közös nyájukba vonják össze; hogy amire a népesség szaporodásával növekvő kenyérszükséglet szorított, meghonosítsák a pihenni hagyott talajnak az őszi gabona alá adott vetőszántást megelőző feltörését.

A szántóföld és a kaszáló dülönként végrehajtott felosztása eleinte rendszerint annak arányában történt, hogy a faluközösség egyes tagjai hány ígásállattal rendelkeznek; megművelési képességnek és teherviselésnek ugyanis egyaránt ez volt az alapja. A felosztásnak egy, két, esetleg három évenként való megismétlése pedig egyfelől azt célozta, hogy kinek-kinek a részesedését a vonójószág létszámában beálló változásokhoz lehessen igazítani. Ez az újraosztásos földközösségnek páratlan társadalmi kapillaritást biztosított, folytonos emelkedésnek és süllyedésnek lett a mozgatója, s nem csupán a már ígásállattal rendelkező jobbmódúak körén belül. A szegény „gyalog ember” előtt is megnyílt a fölemelkedés útja: mihelyt „járómarhára” tudott szert tenni, máris földjuttatásban részesült, s ha azt csak a maga erejével még nem is, hasonló sorstársával összefogva, „cimborás” ökör vagy gazdagabbaktól kölcsön kapott „uzsorás” ígásállat hozzáadásával már meg tudta művelni. Szántó és rét periodikusan ismétlődő felosztása másfelől arra volt jó, hogy senkinek se legyen oka panaszra, hogy soványabb vagy nehezebben megművelhető vagy távolibb fekvésű, esetleg elemi csapásoknak jobban kitett földet juttattak neki. Már az is hozzájárult az előnyök és a hátrányok kiegyenlítéséhez, hogy mindenki minden dülő földjében részesedett; de még inkább a különbségek kiküszöbölésére volt hivatva, hogy a sorsra: nyúlhúzásra bízták: egy-egy dülön belül ki melyik földszalagot kapja az egyes osztások során. Nemesembernek is eleinte dülönként, a parasztkéi között juttattak szántó- és rétdarabokat, csak azokénál nagyobb kiterjedésben, annyira, hogy úri háztartása kellően el legyen látva, de akkora földre való igény, hogy rajta majorkodáshoz foghasson piacra szánt fölöslegek előállításának szándékával, nem jött számításba. Mihelyt azonban a földesúr véglegesen berendezkedett a török idők után újra benépesedő vidéken, már azon volt, hogy a földosztás intézését kezébe kaparintsa. Még jobbágytelken élő nemes, a Tasson lakó Végh János is így beszélt: „Ebatta parasztja, nem osztasz te én nekem földet, tudok én magamnak osztani!”

Nagyobb birtokosok nemegyszer azt is méltatlannak tartották magukhoz, hogy szántóföldjeik és rétjeik a jobbágy-nyilasokkal egyenesen, a rájuk érvényes megművelési kötétségeknek alávetve kerüljenek el. S aztán megkönnyítette számukra elkülönített s lehetőleg egy tagban fekvő majorsági földek kihasítását, midőn a visszafoglalt területen a jobbágytelek-rendszer újra való bevezetését vitte keresztül a földesuraság. Ez ugyanis alkalmat adott neki arra, hogy a faluhatárnak a jobbágytelkekhez tartozó földeken felül maradó része fölött a rendelkezési jogot magához ragadja. Ezáltal nemcsak a másod-, harmadszülött jobbágyfiúk elől vette el új szántóföld és rét kihasításának lehetőségét, hanem magának a faluközösségnek sem hagyott egyebet a közösre maradt területen pusztá használatnál, azt is csupán korlátok között és csak azon a részén, amelyet a majorsági üzem nem kebelezett magába. S amit előzőleg az elpusztult országrészt újjáépítő parasztek előbb a szabad foglalásnak megfelelően, majd a faluközösség megszilárdulása óta többnyire ígásállat-létszámukhoz mért osztályrészül bírtak, a földesúr a belső telek egyszer s mindenkorra meghatározott, többé nem változó kiterjedésű tartozékává magyarázta át. Addig a falu nem tudta megmondani, kinek mennyi földje van házhely számára; most már egy-egy gazda szántó- és kaszálórészesedése attól lett függővé, hogy egész-, fél- vagy negyed- stb. telkesnek minősítették-e, s ezáltal terheik is, a

vonójoság számától függetlenül, teljesen a földesúr igényéhez kellett hogy igazodjanak. Ugyanakkor összezsugorodott a nyilas osztás addigi jelentősége, a faluközösség — gyakran már a földesúr irányítása alá szorítva — elvesztette a földjuttatás mértékét meghatározó jogát, egyik legfontosabb funkcióját; ezáltal az igásjóságra szert tett szegény ember előtt bezárult a szántóföld- és kaszáló-igényre épülő fölemelkedés útja. Az újraosztás során már csak a sorshúzásnak maradt szerepe az egyes gazdák dülők szerint jutó birtoka helyének kijelölésében. Idő jártával azután ennek is vége szakadt, miután előbb egyre ritkábban került sor újraosztásra, majd esetenként pusztá igazításra, s végül is állandósult az utolsó felosztásnak megfelelő állapot. Része volt ebben annak a fölismerésnek, hogy az egyes közösségi tagok kezdtek nyűgnek érezni szántóföld- és rétdarabjaik helyének folytonos változtatását, s mindinkább a szorgalmas termelő munka — a művelési rendszer kötöttségei között gyakorolható kiadósabb trágyázás és jobb megmunkálás — kerékkötőjét látták benne. Amint Vác 1764-i rendtartása tudtul adta: „Tapasztaltatott az is, hogy a földeknek hanyagabb művelése folytán a lakosok nem nyernek itt abból oly hasznot, mint az másutt történik, kik mivel a termékletlenség okául a folytonos osztályt hozzák fel, az egész határ három vetőre (calcatura) léssen fölosztandó, melyből minden ház után mérettessenek ki az állandó szántóföldek.” Erre a fejlődési fokra eljutva, egy-egy jobbágy már tartósan szántóföld- és rétbirtoka gazdájának érezhette magát. Ugyancsak a gabona-termelés növekedésének javára vált, ha a kétnyomású rendszert háromnyomású váltotta fel. Számos esetben a földesúr beavatkozására ment ez végbe, hiszen nem csekély érdeke fűződött hozzá, hogy további jobbágyföld juttatása nélkül — mint az egyház is — harmadával nagyobb területről jusson dézsmajövedelemhez.¹³

Ezzel a törökpusztította országrész, mindenekelelt az Alföld paraszti földművelése — nem tekintve a majorsági árutermeléshez fűződő fejlődésfolyamatot, mely itt csak lassan és korlátozottan indult bontakozásnak — nagy lépést tett előre abban az irányban, hogy az egykori „királyi Magyarországon” régtől fogva kialakult agrárszervezethez hasonuljon. De a munkaeszközök és az igaerő gyarapodásával párhuzamosan annak a fölismerésnek is érvényre kellett jutnia, hogy egy szántás — egy kenyér, két szántás — két kenyér, azaz szükség volt az ugartartás gyakorlatának meggyökerezésére. Ami nyugati nyelvekben nem jut kellőképp kifejezésre, a magyar ember határozott különbséget tett a művelés nélkül heverni hagyott parlag és a termőre nem fogott, de megmunkálásban részesülő ugar között. Ennek a szóhasználatnak felelt meg, hogy a két-, illetőleg háromnyomású rendszerben az őszi és a tavaszi, illetőleg (csak) a tavaszi gabona tarlóját a következő évben lehetőleg nyár elején „ugarolták”, azaz egyszer már az őszi vetőszántás előtt feltörték. Ahol szorgalmasabb művelést honosítottak meg, a két szántás közé még egy harmadikat: „keverést” is beiktattak, s árpa és zab tavaszi vetőszántása előtt a búza és a rozs tarlóját még az őszi folyamán feltörték. Amint ugartartó gazdálkodásról csupán az őszi szántást megelőző legalább egyszeri talajművelés esetén, úgy nyomásos rendszerről

¹³ De Kolozs megye úgy rendelkezett 1725-ben, hogy aki, legyen nemes, vagy paraszt, a nyilasföldek után egész fővel adózik, egész nyilat kapjon. CS I. 375. — *Karcsú Antal Arzén*: Vác város története. Vác, 1880. II. 18–19. *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. MGSz 1894. 215–222. *Varga J.*, Tanulmányok. i. h. 27. *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. In: Pest megye műemlékei. I. Budapest, 1958. 141. *Wellmann I.*, ASz 1961. 363. *Szendrey István*: A parasztság gazdálkodása a derecskei uradalomban a XVIII. században. ASz 1963. 184–185. *Wellmann I.*, ASz 1967. 383–392, 395–399.

tulajdonképp csak akkor lehetett beszélni, ha aratás, illetőleg behordás után a tarlóra, majd az ugarra ráeresztették a közös nyájakat, s ennek során a jószág patájával, csülkével a szántóföldet megtiporta, összetömörítette (a „nyomás”-nak latin „calcatura” megfelelője is a „calcare” = taposni szóból ered).

Amikor még, az ugarolás elterjedése előtt, a learatott földeket a maguk egészébe, parlaggal váltották fel és viszont, a fejlődés önként vezetett a kétnyomású gazdálkodás felé, melyben őszi és tavaszi gabona a dülőknek egyik, az ugar másik, megközelítőleg azonos nagyságú csoportját: az első, illetőleg a második nyomást foglalta el, s egymással esztendőnként váltakoztak. Ez a rendszer jobban igazodott az állattartás igényeihez, minthogy a szántóföldnek mindig a felén biztosított ugarlegelőt – igaz, annak árán, hogy, bár hosszabb pihenés után, gabonatermesztésre csak a szántók másik fele maradt. A háromnyomású gazdálkodás viszont a dülöket három nagyjából egyenlő területű nyomás között osztotta meg, s miközben az első az őszi, a második a tavaszi vetést fogadta be, a harmadik maradt ugarnak; a következő esztendőben az őszi helyére tavaszi vetés, a tavasziakéra ugar került, s az ugar-nyomást őszi gabona váltotta fel; harmadjára az eredetileg őszi nyomásból lett ugar, a másodikon foglalt helyet az őszi, a harmadikon a tavaszi gabona; s a negyedik évben újrakezdődött a három esztendei körforgás. Ez a rendszer harmadával kevesebb ugarlegelőt juttatott az állattalommánynak, rövidebb pihenőt a szántóföldnek, s az őszi és a tavaszi gabona vetésterületének kölcsönös változtatására is kevesebb lehetőséget engedett – viszont a kétnyomású gazdálkodáshoz képest harmadával nagyobb lett a kalászosok vetésterülete. Ennek megfelelően a hagyományos nyomásos rendszer felső lépcsőfokának számított az elérhető nagyobb terméseredmény révén; igaz, ennek nem intenzívebb művelés, hanem nagyobb terület bevetése volt a forrása.¹⁴

Falutörvény és önkormányzat

A művelési rendszer a keretet határozta meg, melybe ágyazva a falu népének gazdálkodása esztendőről esztendőre végbement. A határ mindennapi használatát, melyben a rendszer konkrét megvalósulási formát nyert, magának a termelőmunkának menetét és ütemezését s vele az egész falusi életrendet közelebből, a nyomásos gazdálkodás követelményeihez igazodva, további részletes előírások: falutörvények szabályozták. Lényegbeli tartalmi egyezéseik arra engednének következtetni, hogy rendelkezéseik felsőbb helyről származó utasításokon alapultak. Ám az alapvető egybehangzás valójában a közös szükségletekkel, a kielégítésükben fő szerepet játszó természeti erők sokban hasonló érvényesülésével s a nyomásos rendszerből következően vissza-visszatérő kötöttségekkel függött össze javarészt. Mindezen túl szinte valamennyi faluközösség élete saját

¹⁴ Vö. *Tagányi K., MGSz 1894. 215–222. Wellmann I., ASz 1967, 389.* – Mind az angol, mind a francia, mind a német nyelv csak az eredendően megműveletlen s az időlegesen pihentetett föld között tesz határozott különbséget, ám parlag és (fekete) ugar közti határ elmosódik a „fallow”, a „jachère” s a „Brache” kifejezésekben. A parlag sajátos jelentésének németül a „Dreesch” szóval történt visszaadása (*Wellmann Imre: A parasztnép sorsa kétszáz évvel ezelőtt tulajdonvállomásainak tükrében. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok. 3. Budapest, 1967. 345. stb.; Uő.: Flurnutzung im nordwestlichen Teil der ungarischen Tiefebene in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Red. Iván Balassa. Budapest, 1972. 49. stb.*) nem járt kellő eredménnyel, mert ez sem domborította ki az ugartól elválasztó eltérést.

külön szabályaihoz igazodott, s ezek az általános irányelveket a helyi adottságokhoz és lehetőségekhez alkalmazva töltötték meg olyan sajátos tartalommal, mely földesuraktól és a megye embereitől nem, csupán a természeti környezettel folytonos kölcsönhatásban élő, szüntelenül azzal dolgozó néptől származhattak. Nyilvánvaló, hogy ezeket a törvényeket a faluhatárt, annak megművelhetőségét és termőképességét az egészre kiterjedően mindennapi tapasztalatából tövéről-hegyére ismerő helyi lakosság maga alkotta a zavaró körülmények kiküszöbölésére, munkája eredményességének s ezáltal megélhetésének biztosítására. Nemzedékek paraszti munkájának összegeződő tapasztalataiból kristályosodtak ki az iratlan szabályok, melyek a természetben ismétlődő körforgásból kiindulva, az évszakok váltakozását követve a faluhatár használatának hagyományos módját és menetét megszabták. S hogy a gazdálkodás mindennapi tennivalóinak hozzájuk kell igazodni, afelől nem hagyott kétséget az a babonás tisztelet, melyben a faluközösség tagjai, összhangban a népi vallásossággal, a természet titokzatos erőit részesítették, földöntúli hatalomtól eredeztetve azokat. A hitnek a feudalizmus idején mindent átható ereje magyarázza, hogy az egyszerű ember a természet ajándékait a teremtető áldásaként fogta fel, viszont Isten sújtó kezének tulajdonította, ha rossz termés ütött be, dögvész pusztított vagy elemi csapást kellett elszenvednie. Nemegyszer tapasztalta, hogy az utóbbiak egy csapásra semmivé tehetnek minden külön igyekezetet. A hagyományos gazdálkodás a maga faluszerre érvényre juttatott megkötéseivel sokkal inkább ráhagyatkozott a legfelsőbbnek tartott hatalom elrendelésére, semhogy az elért eredményekben az emberi erőfeszítésnek jelentős szerepet tulajdonított volna, szemben a természet erőivel. Érthető, hogy az utóbbiaknak mint legfelsőbb tényezőnek respektálása a hagyományokkal összhangban közös megegyezésre épülő rendszabályokat nagyobb kötelező erővel ruházta fel az urak írott törvényeinél. Nem kellett hát külön nyomatékot adni azoknak a rendelkezéseknek, melyekkel a közösség akaratát megtestesítő falusi elüljáróság a termelő munka szakaszait meghatározta és közhírré tette. S bár a vezetőségnek fő kötelességei közé tartozott az arra való vigyázás, hogy az egymást követő munkafolyamatokat ki-ki a maguk idejében, egymáshoz igazodva végezze, a mindenki szeme láttára végbemenő műveletek maguknak az egyes gazdáknak is részt juttattak a közös érdeket szolgáló előírások minél átfogóbb érvényesítéséből: a falutörvényekben tükröződő rend az együttesen, azonos ütemben folyó munka során nyert konkrét formát és tartalmat.

A faluhatár élésének szabályait idő jártával helyenként írásba is foglalták. Majd ahogy, kivált jegyző alkalmazása révén, a közösségen belül is kezdett szóhoz jutni az írásbeliség, falu könyve is készült, benne a falu törvényének idővel esetenként bővülő, módosuló szövegével s a követett gyakorlat, a közösség életében fontos szerephez jutott események és tudnivalók – helyenként külön jegyzőkönyvben helyhez jutó – rögzítésével. Már maguk a törvények többet foglaltak magukba a falu mindennapját kitöltő gazdasági tennivalók szabályozásánál: a közösség életműködéséből, a tagok együttéléséből fakadó más közös feladatokra s a felelősségteljes elvégzésük rendjére is kiterjedtek. Nemcsak a maga életének zökkenőmentes folytatását biztosító jogszabályokat alkotta meg önállóan a falu: annak a maga erejéből való gyakorlati megvalósítására is önálló szervezetet hozott létre. A falutörvény a rend megsértői ellen szankciókat is tartalmazott, s mivel igazgatás és bíraskodás szorosan összefonódott, a község vezetősége a közigazgatás és az igazságszolgáltatás helyhatósági funkcióit együttesen gyakorolta. A legfontosabb döntések a falu gyűlésén születtek, melyet évente legalább egyszer, többnyire György

napkor valamennyiük részvételével tartottak. Ha a szükség úgy kívánta, itt vették emlékezetbe újra meg újra a falu törvényét, illetőleg kiegészítéseit s közöltek más fontos tudnivalókat. Itt választották meg szabadon a falu bíróját s esküdteit a következő esztendőre, továbbá idővel a jegyzőt is. Itt döntöttek esetenként a közösség máshova, a szabad költözési jog alapján távozó tagjának tartozásai lerovása után történő elbocsátásáról és új lakos befogadásáról, helyének kijelöléséről. Az idejét letöltött bíró itt adott számot a közös vagyon és jövedelem kezeléséről s a terhek fedezéséről, utóda itt jelölte meg az elvégzésre váró sürgős fontosabb feladatokat. A közösséget a bíró képviselte kifelé, szükség esetén ő szervezte meg a falu védelmét, gondot viselt a közös vagyon és jövedelem megtartására s lehető gyarapítására, a közösség érdekének megfelelő hova fordítására, gyakran az ő közbejötté adott nagyobb hitelt a faluban végbemenő ingatlanátruházásoknak és -osztzkodásnak. Sokágú igazgatási tennivalói mellett a falusi önkormányzatban külön hangsúly esett a nevében is kifejezésre jutó, gyakran az esküdtekkel együtt gyakorolt bírói hatáskörnek, mely a közösség tagjait érintő polgári jogi kérdéseken túl nem ritkán bűnügyekre is kiterjedt. Külső embernek is ide kellett fordulnia, ha falubelin volt keresni valója. De a falusbíró széke előtt, a „falu színen” olyan ügyek fordultak meg legtöbbször, amikor a közösség egy-egy tagja nem tartotta magát a falu törvényének rendelkezéseihez, vagy midőn köztük támadt vitákat, viszályokat kellett eligazítani. A falun belül akár jobbágy, akár nemesember volt a közös rend megsértője, egyformán a bíró joghatósága alá tartoztak, ő szabott büntetést rájuk társadalmi állásra s vagyonra való tekintet nélkül. Személyes kiváltságnak ilyen összefüggésben nem lehetett helye, az adott esetben nemesember is kénytelen volt a parasztbíró ítéletének alávetni magát. Ha vonakodott a falusi bíró törvénye elé állni, ezért is bírsággal sújthatta, s ha ítéletét visszautasította, Abaúj megyében a szolgabíró mért rá súlyosabb büntetést. Mert maguk a vármegyék is, elismervén a falusi önkormányzat illetékességét a maga körében, azt vallották, hogy a falu lakói „mindennemű közönséges jónak megmaradását néző dolgokban” egyenlő elbírálás alá esnek.

Az ilyen állásfoglalások beszédesen tanúsítják, ami már a falutörvény nevében is kifejezésre jutott: hogy együttélésnek és -munkálkodásnak e kötelező erejű szabályai alól a faluközösség egyetlen tagja sem vonhatta ki magát. Ennek megfelelően mindenkinek a falu színe elé kellett járulni, hogy magáévá tegye a szükséges tudnivalókat, s részt vállaljon a közös feladatokból és a mindnyájukat fenyegető veszélyek elhárításából, ha felhangzott a csöngetés, a félrevert harang szava, az elüljáróság hívó, megidéző jele. Amint erdélyi adatok tanúsítják, a „közönséges értelemmel” hozott határozatokhoz eredetileg nemesember is köteles volt tartani magát, úr és jobbágy együtt szorgoskodott a faluhatár megóvásán, mint ahogy gyepük létesítéséhez és fenntartásához is, „közönséges haszon lévén” bennük, fő-, köz- és alábbvaló rendűek egyaránt hozzájárulni tartoztak. Peselnek Felső-Fehér megyei község szabályzata azt is megkívánta, hogy nemes úr, ha erőszakhoz folyamodik, kiváltságait félretéve pecsétes írásban kötelezze magát: a birtokosok és a falu törvénye elé áll, és aláveti magát annak, hogy a bírságot minden javaiból a falu bírója végrehajtás útján orvoslás kizárásával szabadon megvegye. Ugyanitt a vármegye helyben lakó tisztviselőjéről úgy határoztak, hogy ha a megye dolgaiban járó lovainak füvelő darabot hasítanak ki, elégedjék meg vele s fizessen azért, ha lovainak „pásztorolatlan-ságából” kár származik.¹⁵

¹⁵ CS I. 124–125, 303, 428–430, 433, 441–442. Székely oklevéltár 1219–1776. Közzéteszi Barabás Samu. Budapest, 1934. (A következőkben: SzO.) 385, 387. MGSz 1901. 415–416. Hans Con-

Művelési és legeltetési kényszer

A nyomásos gazdálkodásban érvényesülő szabályok közül elsősorban azok kötötték le az agrárműlttal foglalkozó kutatók figyelmét, melyek, ezúttal is a szántóföldhöz kapcsolódva, a faluközösség tagjainak földművelését igazították időben és munkamódban egymáshoz, az eke alá szánt földön folytatott tevékenységet oly kötöttségek nyűgébe szorítva, melyek joggal érdemelték a művelési kényszer nevet. Több körülmény is szükségessé tette, hogy az egyéni birtokokon egy-egy dűlön belül ugyanabban az időben, azonos módon és közös ütemben menjen végbe a munka. Az emberiség elemi életszükségeinek fedezésére irányuló hagyományos mezőgazdasági termelés két alapvető összetevőjét a szántóföldön folyó gabonaművelés s a döntően legeltetésre alapozott állattartás alkotta. Csak szörványosan fordult elő, hogy kevés hüvelyest is természetek a szántóföldön; egyébként ez régtől fogva teljes egészében a kalászosoknak volt a birodalma, eltérő tenyészidejű, más megművelést kívánó növényeknek nem jutott hely ottan. A faluközösség kezdettől fogva rögzítette, hogy egy-egy nyomásba mely (lehetőleg szomszédos vagy közeli) dűlők tartoznak, s ennek megfelelően ki-ki – amint azt a művelési rendszer körforgása megkívánta – milyen gabonaféléket vessen az illető nyomásba tartozó dűlőkben fekvő birtokrészeibe, illetőleg mely dűlőkben elterülő parcelláit hagyja ugaron egy-egy esztendőben; aki ehhez s a megművelés ugyancsak előírt módon egybehangolt menetéhez nem tartotta magát, maga látta kárát. Mivel ugyanis minden egyes gazdának minden egyes dűlőben jutott rendszerint egy földszalag, kinek-kinek nemcsak az egy tagban birtoklás előnyeiről kellett lemondania, vállalva az ide-oda járás terhének fokozott idővesztéssel járó megatványozódását. A dűlők száma szerint tíz, húsz, nem ritkán több részre tagolt, szétszórt, másoké közé ékelt szántóföld-darabjain (azokat kivéve, kik a nyílvetés szerint a dűlő szélén kaptak parcellát) legalább kétszerannyi szomszédal kellett számolnia. S annál inkább kénytelen volt velük teljes összhangban és kölcsönösségben végezni a gabonaművelés munkafolyamatait, mert földjeit a mellette dolgozókéétól mindössze keskeny (de együttesen a vetésterületet számottevően csökkentő) fűszegély – amint a rét-darabokat csupán egy-egy barázda – választotta el, s ha a dűlőhöz, ami éppen nem volt ritkaság, külön út nem vezetett, egymás földjén kellett átjárniuk, úgyhogy a közös munkaütemtől való eltérésből óhatatlanul komoly kártételek következtek.¹⁶

ner: Die Rechte der Székler vom Jahre 1562 bis 1691. Hermannstadt, 1904. I. 30. 30–33. *Szabó István*: A magyar parasztság története. Budapest, 1940. (Kincsestár 8.) 8. *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása. i. m. 12, 47, 64, 77. *Sinkovics István*: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. In: Ur és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: *Eckhard Sándor*. Budapest, 1941. 30. *Imreh I.* i. m. 12–13, 33–37. *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. (Teleki Pál Tudományos Intézet. A Történettudományi Intézet kiadványai. II.) Budapest, 1948. 286–288. *Székely Gy.*, i. h. 88. *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest, 1954. 9–11, 22. *Uriszék*, 799, 884, 952–958, 1005, *Varga Gyula*: Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. *Szabó István*. Budapest, 1960. 86–87. *Imre Wellmann*: Village community and industrialisation: economic and social changes. *ASz* 1976. suppl. 3, 6. *Szabó I.*: A középkori . . . 86, 95, 105. *Bolla Ilona–Horváth Pál*. A középkori faluközösség mint a feudális bíráskodás és adóztatás eszköze. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs 1977. 21.

¹⁶ Nemcsak a szántóföldön: a rajta kívül helyhez jutó más kultúrák esetében is célszerű volt az egyes gazdák könnyen áthágható elkülönítéssel szorosan egymás mellett fekvő földdarabjain a megművelés idejét és módját egységesen megszabni. A Jászságban például meghagyták, hogy kendert is

Ugyancsak nagy súllyal érvényesültek a művelési kényszer kialakításában a Magyarországon fokozott jelentőségű legeltető állattartás igényei. A hagyományos mezőgazdaság lehetőleg kevés munkát fordított a jóság tartására: a nyájak, csekély számú pásztor keze alatt legelve, maguk keresték élelmüket a szabad ég alatt kora tavasztól késő őszig (sőt a rideg jóság télen át is, s a szilaj tehén esetében a fejés munkája is elmaradt). A természetes legelő azonban az évnek csak egy részében adott az állatállománynak kellő táplálékot; nyár elejére nemcsak letarolta és -taposta a jóság, de még az Alföld téres és bőfűvű pusztalegelőin is kisült a fű a gyakori aszály hatására. Nem csupán a többi közföldet kellett tehát szükség szerint az állatállomány rendelkezésére bocsátani: nem haboztak az egyéni művelés alatt álló határrészeket is megnyitni előtte, mielőtt azok eredeti rendeltetésének megfelelő megmunkálásában és természetben még vagy már nem tehetett kárt. Időről időre eszerint – legfőjebb az irtásföldek és a szőlő kivételével – legelőül szolgált valamennyi része a határnak. Alig indult a fű kora tavasszal sarjadásnak, siettek nemcsak a legelőre: a rétre is ráterelni a tél megpróbáltatásait csak ügyel-bajjal túlélő, legyöngült jóságot. Csupán április végén – május elején hajtották ki a rétről, hogy ott a fű június végéig – július elejéig kasza alá nőhessen. Közben a természetes legelőn kívül nyáreleji feltöréséig az ugar, s ahol volt, részben az erdő is legelőül szolgált. Majd – ha, amint az gyakran megtörtént, lemondtak arról, hogy sarjúnak valót hagyjanak – ismét a rét s azután a tarló szabaddá tétele segítette ki a nyájakat a legelni valónak megfogyatkozásából. Tovább a magához térő természetes legelőn kívül őszi szántásig újból az ugar s az erdő nyújtott a jóságnak valamelyes táplálékot. Téli fagyban a juhnyáját buján zöldellő gabonavetésre is ráeresztették, s olykor az irtványok sem maradtak zárva a legelő jóság elől, sőt helyenként, főképp szüret után, a szőlő sem, pedig tírását a tövek ugyancsak megsínylették.¹⁷

Nem elég, hogy a faluközösség tagjainak szétszórt szántóföld-darabjain a gabona-termesztés igényeit szolgáló művelési kényszer kötötte gúzsba az egyéni törekvéseket: ráadásul behordás, betakarítás után a közös nyájak prédájául kellett engedniük rét- és szántóföld-birtokaikat. Az állattartás kívánalmait akkora súllyal jutottak érvényre a nyomásos gazdálkodásban, hogy a kaszálónak sarjúnyeréstől függően az esztendő mintegy 50–60%-ában, a szántóföldnek pedig két-, illetőleg háromnyomású rendszerben 60, illetőleg 50%-ában a legelő jóság rendelkezésére kellett állnia. Megokolásban persze, hogy a szántóföld (a tarló és az ugar) s a rét legeltetése hasznos, nem volt hiány. A jóság által elhullatott trágyán kívül arra is történt hivatkozás, hogy a keményre taposott földben nem terem annyi féreg, viszont annál jobb búza fejlődik rajta. S amint az ugar meghonosodása előtt a parlag hol szénatermesztésre, hol legelőül szolgált, az állandó rétek, kaszálási igény nélkül magukra hagyatva, legelővé alakultak át. A Körös és a Berettyó vidékén kaszálót legelővel abban a hagyományos felfogásban váltogattak, hogy a rétnek

csak az előre kijelölt héten szabad vetni, mert nagy károk származtak abból, hogy ki előbb, ki utóbb fogott a föld megszántásához, s így nem egyszerre kelvén a mag, a kender nyűvése is más-más időre maradt. (*Fodor Ferenc: A Jászság életrajza. Budapest, 1942. 277.*)

¹⁷CS I. 334, 465, IV/1. 855–856, 872. *P. Prileszky* i. m. 24, 29. *MGSz* 1900. 128. *Karcsú A. A.*: i. m. II. 52. – A Jászságban a kukorica törését is tiltották mindaddig, míg annak idejét a tizedesek meg nem hirdették (*Fodor F.*: i. m. 277.), nyilvánvaló összefüggésben azzal, hogy mielőtt a törés végbement, a lábon álló kukoricaszárakra a jóságot nyomban ráhajtották. *Vö. Hofer Tamás: Hajdúböszörményi földművesek karámja. Ethnographia 1956. 503.* A szüret idejét is egységesen szabták meg a szőlőhegyen; meghatározása nemegyszer a vármegyétől is függött, tekintettel arra, hogy akkor törvénykezési szünetet tartottak.

használ a legeltetés, a fű nagyobbra nő, ha jószággal megjárattják. A Kiskunság legjobb réteit göbolyjárásra fordították, a telelőnek szánt pusztákat pedig nyáron át nem kaszálták, hogy ott a jószág télvíz idején dús avar füvet legelhessen. Ugyancsak téli legelőnek maradtak Heves megye Tisza menti rétségei, ha őket a folyó árja el nem borította. Csak a sertést iparkodtak távoltartani a kaszálótól, mert túrásával használhatatlanná tette.¹⁸

Folytonos kapcsolatban az egyéni birtokban levő nyílföldekkel, ugyanakkor a faluhatárnak közösré maradt részei elsősorban ugyancsak az állattartást szolgálták. Nemcsak a közös legelőre vonatkozott ez: a szabad élő erdőt, ha volt belőle bőven s a helyi szükségletet meghaladó famennyiség vízi úton való szállítására nem nyílt lehetőség, az értékesítés nehézségei miatt nem is fájáért becsülték elsősorban. Jellemző, hogy a tölgy- és bükkerdők kiterjedését és értékét aszerint határozták meg, hogy közepes makktermés idején hány sertést és mennyi ideig tudnak eltartani. Valóban, a makkoltatás egyedülálló lehetőséget nyújtott a sertéshízlalásra; ahol jó makktermés ígérkezett, oda távolabbi vidékekről is hajtottak kondákat. Maros székben külön rendelkezni kellett az ellen, hogy falubeliek a makkoltatást maguknak sajátítsák ki, s kívülről befogadott sertések után szedett makkbérből a birtokosoknak semmit se juttassanak. De nemcsak a sertéshízlalásnak: az egész állattartásnak nagy segítségére volt az erdő, kivált a jószág súlyos gondokkal járó átteleltetésében. Helyenként már ősszel az erdőbe verték a nyájakat; ahol volt belőle a Tiszaháton, rendszerint ott telet a ridegen tartott jószág. De nemcsak a szabadon élhető erdő: nemegyszer az olyan is az állatállomány eltartását szolgálta, melyet mint újonnan sarjadzót vagy gyümölcsstermőt vagy pedig az úri vadászás kedvéért tilalom alá helyeztek. Más országokban – hangsúlyozta az egykorú jogtudós – a jobbágyok nyájait kirekesztették a vadászat céljára tilossá tett erdőből, hogy ott a vadállomány zavartalanul szaporodjék. Magyarországon azonban, hogy megélhessenek, a helységek lakóit szabad legeltetés illeti; ha ettől megfosztanák őket, az nem csupán az emlékezetet meghaladó szokással és feltétlen szükségükkel ellenkeznek, hanem ennek következtében a közjó és a földesurak érdekébe is ütköznek. Ezért ha csak a birtokos fenn nem akar tartani egy részt magának a jobbágyok számottevő kára nélkül, különben a vadállomány szaporodása végett tilalmassá tett erdőkben is szabad legeltetés jár a lakosoknak. Igaz, a pásztorok, amint nem egy hيرادás tanúsítja, főképp ha nem akadt más legelni való, nem sokat törődtek vele, hogy a jószág kárt tesz az olyan erdőkben, hol a fák rügyeit, hajtásait eléri. Kivált a juh- és a kecskepásztoroknak szinte természetükké vált, hogy fákat legallyazzanak, lombos ágakat levagdossanak, sőt egész fákat kidöntsenek a nyáj számára. Egykorú vélemény szerint a juhászok makktermésben, szénafüben, vetésben, gabonában esett kárral „eleitől fogva nem gondoltak”.¹⁹

¹⁸ CS I. 334, 367, III. 342. *P. Prileszky*: i. m. 20–21, 24. *Dorner B.*: i. m. 127–128. *E. Jekelius* (hrsg.): *Das Burzenland*. Hermannstadt, 1929. V/1. 158. *Tálas István*: *A Kiskunság népi állattartása*. (Néprajzi füzetek. Szerk. Györfly István. 6.) Budapest, 1936. 35, 41, 202–203. *Új*: *Változás-vizsgálatok a népi állattartás köréből*. A Néprajzi Múzeum értesítője 1942. 214–217. *Kiss Lajos*: *Kemecse*. *Magyarságtudomány* 1943. 278–280. *Soós Imre*: *A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711–1770*. Szolnok, 1958. 31. *Szabó Mátyás*: *A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rézgazdasága*. *Néprajzi Közlemények* 1957: 3–4, 3–7, 11.

¹⁹ *MEO* I. 619, 637–638, II. 32, 62–63, 66, 69, 206, 211 („sylvas stermere tytiris innatum est”), 112–114. *Zivuska Jenő*: *A besztercebányai királyi erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke*. *Besztercebánya*, 1906. 55. *P. Prileszky*: i. m. 31. *Györfly István*: *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, (1942). 72. *Szabó I.*, *Föld és Ember* 1929. 218–219. *Kiss L.*, *Magyarságtudomány* 1943. 276–280.

A közösséget megillető „szabad élő földnek” s az egyéni birtokban levő szántóknak és réteknek az állattartás érdekeire tekintő, egymást kiegészítő szerepvállalása nem hagy kétséget afelől, hogy a nyomásos gazdálkodás nem volt pusztá földművelési rendszer, aminek a váltógazdaság szóhasználatát visszavetítve minősíteni szokták. A faluközösség által szabott rend nem csupán a szántóföldi növények körét, egymásra következését s ennek ütemét határozta meg, kiegészítve a pihentetés közbeiktatásának és idejének rögzítésével. Megkötések és szabadítások olyan kötött gazdálkodást hoztak létre, melyben állattartás és a növénytermesztés ha nem is a váltógazdaságra jellemző teljes egymásrautaltságban, mégis egymást segítő szoros kölcsönösségben fonódtak össze, s amint az év egy részében a szántóföld és a rét, csaknem mindenestül a faluhatár többi része is legelővé alakult át. Valójában teljes mezőgazdasági rendszer volt az, mely a gazdasági év folyamán az állattartás érdekei szerint váltakozó összetételben a faluhoz tartozó területnek szinte egészét átfogta. Megfelelő legelőnek s a nyájak számára oda való átjárásnak biztosítása az esztendő különböző szakaszaiban a közösségi gazdálkodás lényegbevágó rendszabályai közé tartozott. A rét kaszálását s a széna behordását különösen sürgetővé tette, hogy az ugar, akkortájt történő feltérése miatt, már nem nyújtott legelni valót a jószágoknak. De leginkább a gabonának minden egyéni birtokon kötelezően egyszerre lezajló aratása és betakarítása elé nézett nagy várakozással a falu népe abban az időszakban, midőn a természetes füvelő már kisült és kiélt állapotra jutott. Nagy jelentőségű fordulópontja volt ez a gazdasági évnek, s korántsem csupán a fő termés nyérése miatt (ami egyébként a húzott-halogatott dézsmaszedés következtében még későre is maradt, szaporítva a paraszt súlyos gondjait, holott lisztje fogytán már alig várta, hogy új kenyérhez jusson). A betakarítás fontosságát nagy mértékben növelte, hogy – pusztán a legtöbb egyéni erőfeszítést hordozó belsőségek s legfőjebb még az irtásföldek és a szőlő kivételével – ekkor nyílt meg a nyájak előtt az egész faluhatár, az ősi állapotot visszaidézve ekkor lettek az egyéni birtokok egyidőre újból közföldekké. A legelő jószág útjából szinte minden akadályt eltávolító rét- és tarlószabadulásnak a „szabad élő föld” kifejezéssel összecsengő neve arról tanúskodott, hogy a kötöttségek feloldása, a közösség kívánalmainak az egyesek külön érdekeitől nem zavart érvényesülése a szíven régtől fogva melengetett kötetlenebb élet képét idéző igazi eseményt jelentett a falu életében.

Közös nyáj, tilalmak, kertelések

A lendület, mellyel a legeltető állattartás időnként áthágta a növénytermesztés területének határvonalait, szükségessé tette, hogy a faluközösség intézkedéseket tegyen a fejlődésben s érésben levő szénafű és gabona leleleléstől és letaposástól való megóvásáról. Ezt a célt szolgálta mindenekelőtt az a rendelkezés, hogy ki-ki bocsássa állatait a falu közös pásztorainak keze alá. Torda megye szigorúan meghagyta, hogy a falvak bírái idejében gondoskodjanak a szükséges pásztorokról, s szorítsák rá a lakosokat, hogy a jószágot megfelelő taksa fejében az egész legeltetési idényre a kezükhöz adják; ellenkező esetben az elüljáróságot sújtja büntetés. Csúpan az állatállomány legértékesebbnek tekintett része: az igásökör és -ló nem vehette igénybe a közös legelőt, mikor dologra fogták. Ha másnak nem is engedték, a vonójószágoknak szabad volt nappal az erdőben kifogva legelni. A sok gondot okozó átteleltetés után neki szánták az első sarjadó fűvet,

helyenként az őszi vetésen is hagyták (éjszaka és ünnepnap kivételével) legelni igában vagy béklyóban, sőt az is előfordult, hogy szénából féltettek számára, hadd kapjon erőre a tavaszi szántáshoz. Amíg a frissen kaszált széna renden hevert vagy boglyákban állt, ki-ki hordásra odahajtott ökröt vagy lovat is tarthatott a maga rétjén, de csak járomban vagy kötélben. Aratásig fejüket kettésével összekötve gabona közé is vihették, kaszálhattak is nekik a szomszédos vetések közti fűszegélyen (de ezen való legelésüket Székelyföldön tiltották). Munkába menet parlagokon, majd aratáskor, még szabadulás előtt, a tarlón is „kaptathatták”, főképp cövekhez kötve. A szorgos mezei munka szüneteiben pedig a legelő legjava volt fenntartva az igásjószágoknak. Amint Pozsony megye megállapította: minden falu határában szokás és kell is a határban dolgozó igásoknak valamely mezőt, tarlót vagy rétet bizonyos ideig, hogy nőhessen a fű, tilalom alatt tartani, míg a munka el nem végződik; erre az „ökörtilalmasra” heverő jószágot, főképp juhot nem engedtek. Kivéve ez alól (néhol csak három napra) csupán a sánta, beteg jószág volt meg az apró malacos koca, melyeket a többivel nem hajthattak közös legelőre. Székelyföldön külön „eregetetők” segítettek abban, hogy az igásökrök — pünkösdtől erdei kaszálás, széna-hordás idejét leszámítva a tarlószabadulást követő második hét végéig — éjszaka is legelőhöz jussanak. Számos falu határában körülkerítették továbbá egy darab földet a házak közelében, hogy ott a legelő jószágtól védve intenzívebb műveléssel évről évre gabonát vagy szénafüvet termeszzenek; az ilyen „tanórok” kapuja sem nyílt meg más, mint igás és beteg jószág előtt.²⁰

Az állatállományak közös nyájakba, közös pásztorok keze alá rendelkezésükön kívül a közösség tilalmakkal is újtát kívánta állni annak, hogy a jószágot őrzők olyan határ-részekre is behatolni engedjék, hol a föld termését veszélyezteti; s a tiltó rendszabályokban a büntetés mértéke is bennük rejtett. A kaszálók rendszerint április 24-étől a széna betakarításáig (majd ahol sarjút is akartak nyerni, ismét annak gyűjtéséig), a szántóföldek a gabona vetőszántásától — téli fagyban szükség szerint megengedett legeltetés kivételével — addig álltak a maguk egészében tilalom alatt, míg a tarlóról az utolsó képét is be nem hordták. Amint a megfelelő határrészek tilalmát, úgy az egyszerre történő szabadulás idejét is a bíró s az esküdtek a községgel egyetértve, „közös akarattal” határozták és hirdették meg; addig sem nemesnek, sem jobbágnak, sem pásztoroknak nem volt szabad jószágot odahajtani; az elüljáróság felelősséggel tartozott a tilalom szigorú megtartásáért. A tilalmassá tett részeken még az átjárást sem nézték jó szemmel, s például még saját rétjén sem legeltethetett, aki jószágát nem tudta odajuttatni mások kára nélkül. A tilalmasok jobb megóvása kedvéért őrzésükre legalábbis kerülőket, csöszöket, de nem egy helyen határbírók és irányítása alatt határpásztorokat (Tordán dékányokat) állítottak. Volt, ahol a határpásztorok sorjában kellett vállalni, s aki nem tette, és mást sem állított maga helyett, bírsággal lakolt, s a kötelezettség alól mégsem szabadult. A falubeliek a határpásztoroknak általában vetésük arányában fizettek, s az ezek között található gyepek is őket illette. Megengedték nekik, hogy lóháton vigyázzák a tilalmasok határát, de ha lovuk kárt tett a gabonában, meg kellett téríteniük. Amint Peselneken leszögezték: a jó rendtartás egyenlő elbánást kíván,

²⁰ CS I. 130, 368, 404, 428, 430, 434, 613, FV/1. 855–856. SzO 384, 388. P. Prileszky: i. m. 21. H. Connert: i. m. I. 30–33. Dorner B.: i. m. 127. E. Jekelius: i. m. V/1. 189. Kiss L., i. h. 278–280. Imreh I.: i. h. 22–29. Hofer T., Ethnographia 1956. 487. Imreh István: Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1717–1928). ASz. 1959. 168–169.

azért se határbíró, se határpásztor marhája ne járjon tilosban, szabadulásig álljon a tilalom mindenkire egyformán.²¹

Már a tilomsértésre szabott büntetések arra vallottak, hogy az egyes gazdák állatállományának közös pásztorok kezére adása a tiltással együtt sem nyújtott teljes védelmet a legelő nyájaktól megóvni kívánt határrészeknek. Hiszen szándékosság nélkül is sűrűn esett kár miattuk szénafüben, vetésben, akár mert a jószág gazdája azzal próbált védekezni, hogy nem tudott a tilomról, akár úgy, hogy az állat „szaladásból” hatolt a legeltetésből kirekesztett területre. S az utóbbi nem csupán akkor következett be, ha a nyáj pásztora elaludt, vagy egyébként hanyagul látta el feladatát. Főképp az addig szilajon tartott, éppen csak betört, szoktatás alatt álló, szinte még félvad jószágot volt nehéz féken tartani, hogy tilosban ne járjon. Ha ilyen elszaladt állatot hajtottak be a kárból, gazdáját kártérítéssel fölül hajtópénz megfizetésére is kötelezték, egyébként azonban (mint akkor is, ha tehenet, malacot, ludat találtak kárban) enyhébb büntetés járt a tilalom megsértéséért; ha pedig a jószág gazdája szegénységére hivatkozott, vagy a pásztor még nem töltötte be tizenkettedik életévét, megpálcázták, nagyobb nyomaték kedvéért a falu színe előtt. Sok bajt okozott az őrzőjétől elszabadult, kóborló bitang jószág is, kivált ahol rideg tartás járta. Gazdája nemegyszer több falu határán át próbálta nyomát követni, hogy igényével előálljon ott, ahonnan a nyom már nem vezetett tovább. Ahol viszont ilyen gazdátlan jószágot találtak, kötelesek voltak annak rendje-módja szerint kikiáltani. Somogy vármegye azonban nem ok nélkül állapította meg, hogy a jószágnak ősszel és tavasszal gyakori elkóborlása sok panaszra ad okot: gazdájuk ugyanis nem talál rá, mert pásztorok s mezőn élő más rossz emberek rejtegetik vagy eladják, ahelyett hogy az alispán vagy a szolgabíró kezébe szolgáltatnák. Ezért kártérítéssel fölül súlyos büntetést szabott azokra, kik az illet ki nem adják. Másutt sem volt hiány olyan rendelkezésben, hogy aki bitang jószágra talál, három napon belül jelentse, hogy a szolgabíró közhírré tehesse; csak egy év és egy nap múlva évült el a visszaadás kötelezettsége.²²

A faluhatár egy-egy részének hosszabb vagy rövidebb időre tilalmassá tétele egyértelmű volt azzal, hogy ezeket leszámítva a legelő nyájának s velük együtt a közösség akaratának hódolt a helységhez tartozó egész terület. Ennek megfelelően csupán a legelő tengeréből kiemelkedő – de az állatállománytól esetenként mégis elárasztott – szigeteket alkottak a kerítéssel körülvett földek, melyeken belül egyéni birtoklás és használat többé vagy kevésbé érvényesült. A közösség egyes tagjai által létrehozott és fenntartott állandó sövény övezte a belső telkeket és az irtványokat (de dombos-hegyes részekeken gyakran közös kerítés vette körül a házak és a kertek együttesét, hogy a jószág a belsőséget körülfogó vetésekre ne mehessen, s az utca végére vetéskaput állítottak). Közös munkával létrehozott állandó gyepe oltalmazta továbbá a tanókat, a külön kerteket (kender-, káposzta- stb. földet) és a szőlőhegyet. Főképp szűkebb határu falvakban s ahol féltőbb gondot fordítottak a nyílföldeken folyó természetésre, iparkodtak azokat a tilalmazáson felül „porgolattal”: sövényel, kerítéssel, fában szegény vidéken árokkal és földhányással elrekeszteni a legelő állatok elől, a közösség munkájával ugyan, de csak arra az időre, amíg ott szénafü és gabona védelemre szorult, hiszen szántóföld és kaszáló szabadulás után a

²¹ CS I. 388, 404, 428, 432, 441. *E. Jekelius*: i. m. I. 39–40. *Belényesy Márta*: Beregi falutörvények a XVIII. század fordulójáról. Néprajzi Közlemények 1957: 1–2, 267–268.

²² CS I. 123, 139, 162, 319, 351, 381, 426, 441.

legelőterület fontos kiegészítő részét alkotta. Az őszi vetést két héttel Mihály nap előtt, de legkésőbb november elején, a tavaszt és a rétet György nap előtt kerítették el a legelő, az ugar, az erdő, az utak, a vizek felől (mert ha például patak, folyó, tó partján hiányzott a sövény, a ludak kártétele ellen nem volt segítség); helyenként még a vető-nyomásra vezető utat is elrekesztették, s ahol kukoricásnak külön földdarabot hasítottak vagy osztottak ki, azt is sánccal zárták el a nyájak elől. „Közönséges” lévén a hasznát, mely a porgolátok létesítéséből és fenntartásából a falubeliekre származott, létesítéséből s föltevéséből, esztendőnként legalább kétszer, mindenkinek ki kellett vennie részét. Az elüljáróság vagy telek számra róta ki a munkát, vagy pedig, fölmérve a szükséges kertelés hosszát, vetésterületük arányában osztotta meg a faluközösség tagjai között. Ahol sövény állítása volt szokásban, fiatal vesszőkből házanként előre megfonták, nem kevés fát fogyasztva, mivel télen rendszerint eltűzelték, s aztán újat készítettek. Bíró és esküdtek gyakorta (például minden hónapban) ellenőrizték: elég erős és magas-e a porgolát, nem hiányzik-e, nem támadt-e rajta rés valahol, a szükséges helyeken hagyott kapukat jó zár alatt vagy becövekelve tartják-e? Helyenként a felülvizsgálat, a pótlásra, kijavításra való felszólítás s a hanyagok megbüntetése külön kertbírónak volt a feladata, s ha nem a falu bírása, akkor ő rendelt kártérítést annak rovására, akire tartozó „kertnek” a részén vagy kapuján be tudott hatolni a jószág; az illető azután saját kárát is maga kellett viselje. Hogy a porgolátok annál biztosabb védelmet nyújtsanak a legelő nyájak ellen, a határpásztoroknak is gondot kellett viselni rájuk, sőt néhol még külön hajdúkat is rendeltek őrzésükre.^{2 3}

A faluközösség egymást kiegészítő rendszabályai: az állatállomány közös pásztorlása, tilalomtétel, csőszök vigyázása, gyepükről és porgolátokról való gondoskodás így fonódtak össze a gazdálkodás mindenkire érvényes megkötéseivé, hogy a különben az egész határt birtokba vevő legeltető állattartás ellen legalább az évnél egy részében oltalmat adjanak a növénytermesztés munkájának és eredményeinek.

*

A faluközösség az eddigi kutatások tükrében

A falusi önkormányzatnak a maga eredeti teljességében való fenti ábrázolása csak részben fedi történetírásunk eddigi eredményeit. A faluközösség tagjainak egyéni birtoklásáról és határhaznáról az idevágó tanulmányokban ettől eltérő megállapítások találhatóak. „A jobbágybirtok és a jobbágygazdaság — olvassuk — kezdettől fogva a nemesi birtok, különösen is a nagybirtok gazdasági szervezeteiben foglalt helyet.” A jobbágy nem rendelkezett birtokképesseggel, az általa bírt földön mindenkor a földesúr felsőbb birtokjoga nyugodott. „Ha Kossuth arra gondolt volna, hogy Werbőczy korában a magyar jobbágy még birtokképes volt, de ez a képessége később elsikkadt, tévedett volna: a jobbágy birtokképesége alapján változatlan volt a századok során. . . Abból a tételből pedig, hogy a jobbágyföld nem idegeníthető el a földesúr által, még nem bizonyítható be,

^{2 3} CS I. 124, 140, 162, 349, 353, 357, 367, 388, 414, 427–428, 433, 441, 451, 462, 487, 613, III. 327, 430, V/1, 620. *MEO* II. 55, 165, 176. *P. Prileszky*: i. m. 26–27. *MGSz* 1896. 186; 1900. 128. *Karcsú A. A.*: i. m. I. 80, II. 52. *H. Connert*: i. m. I. 30–33. *Dorner B.*: i. m. 20. *Györffy I.*: Magyar falu, i. m. 116–117. *Uő*: Magyar nép, magyar föld. Budapest, (1942). 177. *Gunda Béla*: Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lapos felső völgyében. Földrajzi Közlemények 1941. 228–229. *Fodor F.*: i. m. 277. *Balogh István*: A hortobágyi pásztorok történeti múltja. A Néprajzi Múzeum értesítője, 1943. 100–101. *Szabó I.*: Tanulmányok, i. m. 274. *Belényesy M.*, Néprajzi Közlemények 1957: 1–2. 267.

hogy lett volna szabad parasztföld és szabad parasztbirtokjog is.” Ehhez csatlakozik annak körülírása, hogy a falu földjének birtoklására és használatára vonatkozó szabályokban megtestesülő szokások hogyan jöttek létre. A Hármaskönyv 15., sőt 14. századi jogi tradíciókat folytató följegyzések anyagát alakította s fejlesztette tovább a gyakorlati jogász biztonságával. Amit Werbőczy a jobbágy birtoka fölötti rendelkezési jogáról „megállapított, az élet által kialakított szokásokból merítette. . . Ez pedig azt jelenti, hogy az újkor századaiban is – most már a Hármaskönyv súlyától is támogatva – a középkori jobbágybirtokon szokás útján kifejlődött szabályok éltek tovább.” A Hármaskönyv megörökítette a középkorban kialakult birtokjog alapvonásait s „a jog vitathatatlan kútfőjének tekintélyével táplálta a jobbágybirtok régi rendszerét”.²⁴

Hasonló képet kapunk a falu önkormányzatáról. „A földesúr a valóságban nem csupán a falu törvényeinek megállapítása, a közösség szervezetének meghatározása terén avatkozott a falu önkormányzati életébe, hanem a faluszervezet működésére nézve is ellenőrzési jogot, sőt irányító szerepet tartott fenn magának.” „A törvényt . . . a földesúr adta a falu kezébe . . . Alapjában véve tehát a földesúri hatalom szabta meg azokat a kereteket, melyek között a falu önkormányzata működhetett, s rendelkezései nem csupán az önkormányzat működésének eljárását állapították meg, hanem belenyúltak a közösség életébe is, a jobbágyság faluszervezetének viselnie kellett a földesúri hatalom felsőségét.” „A jobbágyok felett érvényesülő földesúri hatalom . . . mintegy kézen fogva vezette a falu öngazgató irányú munkáját. A falu önkormányzati élete a földesúri hatalom kezében forgott, . . . a földesúrnak jobbágyain nyugvó joga írta elő, hogy a földesúr a falu önkormányzatának ellenőrzésében és vezetésében is szerepet vállaljon.” „Ígényt tartott arra, hogy az egész faluszervezet érezze tőle való függését. . . A falu önkormányzata tehát mindenkor a földesúri hatalom nyomását viselte.” „A paraszti önkormányzatok a földesúri hatalom gyámkodását és ellenőrző szerepét nem vethették le.” A mezővárosokkal ellentétben a falu nem szólhatott bele, hogy ki léphet a közösségbe s ki távozhat belőle; e téren a földesúri hatalom „elvonta vagy már eredetileg sem engedte meg a faluszervezet autonóm működését”. Sőt olyan vélemény is akad, hogy „a községi jogok teljessége valaha egyedül a vármegyét illette, gyakorlásukat csak úgy engedte át az egyes nemesi községeknek s a földesúri hatóság közvetítésével az úrbéreseknek, mégpedig partikulárisan változó mértékben, az előljárók hatáskörét tárgyi és személyi tekintetben korlátozva”.²⁵

A falu népének ügyes-bajos dolgait illető igazságszolgáltatás terén ugyancsak homályban marad a községi bíróság önálló illetékessége: a falu színéről, füstjéről vagy székéről, bár futó említése nem hiányzott, úgyszólván tudomást sem vett jogtörténetírásunk. Annyira, hogy a 16–17. századi földesúri büntetőbíráskodás kutatóját teljes meglepetésként érték a források „füstökre kívánják a törvényt”, „füstire eresztette”, „keresse igazságát füstin”, „volt otthon füstin törvényünk” kifejezései; először arra gondolt, valami füstbe ment dologról van szó. De amikor végre tárgyalásra került a falusi bíróság, akkor is

²⁴ Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhardt Sándor. i. m. 47. Uő: A jobbágy birtoklása, i. m. 5–7, 77. Uő: Tanulmányok, i. m. 161. Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Budapest, 1972. 260.

²⁵ Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete. Budapest, 1928. 4–6. (Idézi már Kring Miklós: A községi közigazgatás történetéhez. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 238.) Szabó I.: Tanulmányok. 267, 286, 288, 291. Bónis Gy.: i. m. 86. Szabó I.: A középkori magyar falu, i. m. 90–92.

úgy tűnt elő, mint az uraság külön kedvezményéből létrejött alsófokú, önállótlan szerve a földesúri jogszolgáltatásnak. „A falu bírósága teljesen az úriszék ellenőrzése alatt állt. Ott lehetett panaszt emelni eljárása ellen, mire az egész bíróságot az úr székére idézték.” „Sokat idézett tétel, hogy a jobbágy törvényes bírója a saját ura, a jobbágy elleni panasszal tehát idegeneknek is az úrhoz kell fordulniuk.” „Az örökös jobbágyok közvetlen igazságszolgáltatási, vagy az oppidumok esetében – akiknek közössége a kisebb jelentőségű ügyekben bizonyos határig rendelkezett bíráskodási joggal – első feljebbviteli fóruma, ha a szóban forgó ügyben egyáltalán lehetett fellebbezni, az úriszék volt.”²⁶

Az 1514-i jogszabályok hatása

Az ilyen nézetek kialakítására aligha maradt hatás nélkül az a gyökeres változás, mely a faluközösség s vele a parasztság sorsában a 15. század óta végbement. Ön-kéntelenül a távolabbi múltba is visszavetítve kapott láthatólag „mindenkor”-ra táguló érvényt az a szorossá váló függés, melyet előbb a földesuraság elhatalmasodása, majd főképp a 18. századtól, azon belül is leginkább a felvilágosodott abszolutizmus idejétől fogva kiteljesedő állami beavatkozás idézett elő.

A földesuraság elhatalmasodása a parasztnép fölött már a 15. század második felében megindult, s továbbgyűrűzése visszahatásként abban is megmutatkozott, hogy a török ellen megindult kereszties hadak megmozdulása csakhamar a régi jó szokással szakított urak ellen föltámadó parasztháborúba torkollott. A nemesség, ezúttal is fölülkerekedve, a megtorlás indulatától keménnyé s élessé kovácsolt, de alapjában véve a földesuraság már bontakozó eluralkodásának lehető meggyorsítására és kiteljesítésére alkotott 1514-i törvénnyel, hozzá messzeható nyomatékot nyerve Werbőczy Hármaskönyvében, előre legalizálta a parasztság kívánatos, korlátokat alig ismerő elnyomását, földjének kisajátítását s vagyonának és jövedelmének kizsákmányolását. A költözési jog megszüntetésével a paraszti szabadság eltörlése s az úriszéknek a falusi bíráskodás fölé kerekedése módot adott rá, hogy a jobbágy személyében is „teljesen és örökre” földesurának hatalma alá legyen vetve. Az uraság, egyszemélyben vádlója és bírója jobbágyainak, útját kívánta vágni annak is mindenképp, hogy panaszaiikkal máshova: a vármegyééhez vagy éppen a királyhoz fordulhassanak. Teljességre törő igazságszolgáltatási és közigazgatási joghatósága a szóhasználatban is tükröződött: a paraszt átfogó megnevezésére használatba vett „subditus” szó azt juttatta kifejezésre, hogy míg az ország lakosának (regnicola) csak a nemesember számít, a jobbágy urának, nem másnak alattvalója (mint ahogy a falu megjelölésére is „pagus” vagy „vicus” helyett már hosszabb idő óta a tulajdonos igényét kifejező „possessio” szóval élt az uralkodó osztály). Ehhez kapcsolódva a tulajdon római jogból kölcsönzött fogalmának latbavetése hozzásegített annak leszögezéséhez, hogy a föld csakis a nemességé, a jobbágyot pusztán azon kifejtett munkájának díja és gyümölcse illeti, az sem egészen, s ennél fogva a birtokos úr tetszése szerint rendelkezik a falu egész határával – holott eredetileg a feudalizmus a mások jogait kizáró földtulajdont nem ismerte, a faluközösségnek s az egyes parasztoknak szilárd birtokjoguk tapadt az általuk

²⁶ Szabó I.: Tanulmányok. 283–285. Eckhart F.: i. m. 20. Úriszék. 11, 41. Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 476.

használt, megművelt földekhez. A 16. századi agrárkonjunktúra pedig fokozott mértékben indította elsősorban a nagyobb birtokost arra, hogy külön területet hasítson ki saját piacra termelő gazdasága számára, nagyrészt a jobbágyokra erőltetett súlyos robotolási segítségével tartva üzemből majorságát. S miután a paraszttól a szabad költözés eltiltása elvette annak lehetőségét, hogy elnyomás és megterhelés ellen védekezve máshol kedvezőbb föltételeket keressen, s ennek révén helyzete viszonylag tűrhetőbb szinten egyenlítődjék ki szélesebb területen, immár nemcsak ingyen munkájának: termény- és pénzszolgáltatásainak tetszés szerint való fokozása sem ütközött többé akadályba. Ugyanakkor attól sem tartotta már vissza semmi a földesurat, hogy kedvező értékesítési körülmények között minél többet természetben követeljen jobbágyaitól, s eladásra szánt termelvényeiket is potom áron magához váltsa, nemegyszer lefoglalja, a maga hasznára adva túl rajtuk; viszont jó pénzen velük vásároltassa meg a maga dézsmából s majorsági termelésből származó fölöslegeit, ha rájuk másutt nem akad vevő, ezenfölül a paraszti gazdaságban és háztartásban nélkülözhetetlen, ott elő nem állítható cikkeket, mint sót és vasat, lehetőleg maga közvetítsen nekik, ezen is nyerekedve. A földesúr számára így kialakuló kereskedelmi monopólium alkalmat adott arra, hogy gazdaságilag is lezárja birtoka határát a személyükben odakötött örökös jobbágyok előtt. Még amikor a kialakuló fölesuraság mintegy rátelepedett a közsabadok által művelt területre, ezek földjükön keresztül, nem pedig személyükben lettek függővé tőle. Évszázadok múltán azzal is hangsúlyt kívánt adni a jobbágy személye fölött időközben szerzett hatalmának a nemesség, hogy az 1741. évi 8. tc.-ben elérte annak leszögezését, hogy a földre a közteher semmiképp se nehezedjék, tehát az csakis a nemesség tulajdona.

Kedvező piaci adottságok között főképp nagybirtokosok nem haboztak kihasználni a lehetőségeket, melyeket az 1514-i törvények és a Hármaskönyv rendelkezései tágra nyitottak előttük. A paraszti sors tragikus alakulása módot adott nekik arra, hogy a parasztközösségeknek a faluhatár birtoklását és használatát szabályozó autonóm tevékenységét a maguk hatalma alá gyűrjék. A szabad élő földből az erdő paraszti használatát már Werbőczy korlátozni igyekezett a lopva vagy nyíltan, erőszakkal az erdőt vágókat s a fákat lekérgezőket fenyegető büntetéssel; jobbágyoknak ismételten tiltották a vadászást, s végül az úrbérrendezés a gubacsszedést sem engedte meg nekik. Ami pedig a birtoklásítéleti, a földesúr, tulajdonjogára hivatkozva, kisajátító céljainak mindenekelőtt a faluhatárnak azon a részein törekedett érvényt szerezni, melyekben külön egyéni paraszti munkabefektetés nem rejlett, a község területének széles térségein szorítva korlátok közé a paraszti önkormányzatot. Ahol volt rá módja, a halászvizeket magának foglalta; az erdő legértékesebb: makkot, építő- és cserzőanyagot nyújtó részét tilalmassá tette s ott, mint esetenként a nádasban is, már csak ellenszolgáltatás fejében engedett használatot a jobbágyoknak; s bár a maga jószágának nem sok esetben különített el egy-egy értékes darabot a falu legelőjéből, viszont azt egyébként a paraszttal közösen használva, számos állatállományával szűkre szorította a község nyájainak legelését; s az sem volt ritka dolog, amikor az erdő egy részét kiirtatta vagy a legelőből egy darabot kiszakított s feltöretett magának majorsági szántóföld vagy kaszáló céljára. Mindez, túl azon, hogy érzékenyen érintette az egyes jobbágyokat, súlyosan csorbította a faluközösség hatáskörét, hiszen ez addig az egész szabad élő földdel maga rendelkezett.

A terjeszkedő földesuraság elsősorban tovább is ott hatolt be a község életterébe, hol a föld alig rejtett egyéni erőfeszítést magában. Így tartott igényt pusztán maradt

jobbágytelkekre s esetenként olyanokra is, melyeket gazdáik nem műveltek kellőképp. A Pozsony megyei Deáki bírása s esküdtjei 1647-ben György napkor bejelentették az uraság rendeletére, hogy mely jobbágytelkek hevernek pusztán, de miután a földesúr akkor nem vette használatba őket, kiosztották a zselléreknek, hogy vetést tehessenek rajtuk. Erre az uraság a Hármaskönyv betűjéhez ragaszkodva az egész falut az úriszék elé idéztette azon a címen, hogy parancsát megvetve maguknak művelték meg a szóban forgó telkek szántó-földjét úri méltóságának nem csekély sérelmével. Hiába hivatkoztak arra, hogy mint szegény jobbágyai nem akarnak pörlekedni földesurukkal, de a zselléret azért engedték vetni ott, mert az uraság nem György napkor, vetés idején, hanem csak augusztusban állt elő igényével. Az úriszék, ugyancsak Werbőczy szellemében, elmarasztalta őket élő díjukban, s az említett jobbágytelkeket vetésükkel együtt a földesúrnak ítélte, egyetértve vele abban, hogy „a maga joszaganak abszolút ura leven, az jobbágyi eő nagisaganak teörvent nem szabhat, sem pedig időt nem praescribalhat, hanem valamikor akaria, maga joszagaval szabadon disponalhat”, neki „szabad mind most, mind ennek utanna maga jussaval elnj”. Művelés alatt álló jobbágytelkek kisajátítására, melyek már bizonyos egyéni munkabefektetést hordoztak magukban, ritkábban került sor; ez különben is kockára tette volna birtokosának teljesítőképességét. A 18. században azután az állam már következetesen síkra szállt az úrbéres földnek: az adó legfőbb alapjának sértetlen megóvásáért, az úrbérrendezéssel végül is gátat vetve további csökkentésének.²⁷

Ha nem ment is a földesúri terjeszkedés az egyéni művelés alatt álló jobbágyföldek rovására, a falu önkormányzata akkor is súlyos hátrányt szenvedett azok birtoklását és használatát illető hatáskörében, főképp az úri beavatkozás hatására, de mellette részben a gazdasági célszerűség kívánalmainak is engedve. A folyamat a volt „királyi Magyarország” már évszázados múltra tekinthetett vissza, az ország középső és déli részén viszont, török uralomtól és háborús pusztítástól megszakítva, az ezt követő újjátelepülés nyugvópontra jutásával került sorra, néhány évtized leforgása alatt nagyjából a többi területen már előzőleg végbement átalakulást idézve vissza. Amíg a törökjárta részeken megszilárduló faluközösség a szántóföldek és a kaszálók ismétlődő nyilas osztása révén főképp azt akarta elérni, hogy a földjuttatást kinek-kinek munkaerejéhez és fölszereléséhez — s ami ennek függvénye volt: teherbírásához — szabja, rendkívüli horderejű hatáskört tartott kezében. Mihelyt aztán az újjátelepülő tájon erőre kapott és kellő hátvédet tudott maga mögött a földesuraság, nem is nézhette tovább tétlenül, hogy a parasztközösség dönt róla: ki mennyi földben részesüljön, s mekkora terhet viseljen, méghozzá osztásonként változó mértékben. Már az is rést ütött a falu önkormányzatán, ha az újraosztás intézését sikerült kezébe kaparintania. Még sokkal inkább, mikor a jobbágytelkek-rendszer bevezetése következtében az egyes gazdák szántó- és rét-birtokának nagysága, immár állandó jelleggel, attól lett függővé, hogy egész-, fél- vagy negyed- stb. telkesnek sorolta-e be őket — nem az eljárárság, hanem az uraság. Ezzel egyrészt a földjuttatást s annak mértékét meghatározó alapvető funkció esett ki a közösség hatásköréből, annál nagyobb súllyal, mert az újraosztás másik, megmaradt rendeltetése: hogy dülönként a tagok birtokrészeinek az idő során változó helyét jelölje ki a sorshúzásnak

²⁷ Hármaskönyv III. 33. Szabó I.: A jobbágy birtoklása. 20, 35–37. Uő: Tanulmányok. 163–164, 189–190, 194–195. Úriszék, 360. Varga J.: i. m. 485, 494–495. Szabó I.: A középkori... i. m. 65, 71.

megfelelően, jelentőségben már csak árnyéka volt az előbbinek, hovatovább különben is elsovadt, abbamaradt. Másrészt míg addig az egész faluhatár, sőt a csatlakozó puszták, esetleg puszták is teljesen a faluközösség rendelkezése alá tartoztak, immár a jobbágytelkek kihatása után fennmaradó részre jogot formált a földesúr, hogy elsősorban maga húzzon hasznot belőle, ha úgy látja jónak, majorsági üzem létesítésével. Amint Károlyi Sándor 1709-ben utasításba adta: hevesi jobbágynepe „csak avval osztozkodgyék, ami a majorság számára tett szántás után fennmarad”.²⁸ Sőt nemcsak a falu határának szabad élő földje vedlett át a földesúr tetszésétől függő területté birtoklásban, használatban egyaránt. Ugyancsak súlyos területvesztés érte a törökjárta országrész népét azért, hogy az 1723. évi 18. tc.-ben sikerült a nemességnek kimondatnia: a pusztákra akkor sem kell visszaengedni a zord időkben onnan szétszóródott lakosságot, ha még láthatók ott az emberi lakóhelyek maradványai – föltéve, hogy már lejárt az elvülés ideje, azaz eltelt 32 esztendő az elnéptelenedés óta. Elég volt tehát arra hivatkozni akkor, hogy a falu 1691 előtt lett elhagyottá, s az ezerszámra terpeszkedő puszták, egykor népes helységek jobbágyok birtokában levő földekkel, teljesen földesúri rendelkezés alá kerültek, állami adótól és egyházi tizedtől mentes nemesi földdé váltak. S minthogy a birtokos urak többsége előnyösebbnek látta, ha csak maga lát jövedelmet a pusztákból, betelepítés helyett legelőnek adta bérbe őket, s így tovább is puszták maradtak, legföljebb major létesült vagy szegődményesek fogtak munkához idővel rajtuk. A hajdani török terület településhálózata ezután is a meg-megszaggatottság képét mutatta, gátat vetve a paraszti földművelés szélesebb körű elterjedésének.

A falvaknak a közösséget szerves kölcsönösségben egybefogó hagyományos rendje ellen törő földesúri hatalom nem érte be azzal, hogy lényegbevágó funkciókat ragadjon el a paraszti önrendelkezéstől, s benyomuló ékként szétfeszítse a község területi egységét, megvetve lábát azokon a földeken, melyek a megszokottat jelentősen meghaladó paraszti munka eredményeiből semmit sem vagy viszonylag keveset hozdortak. Kisajátító mohóságának még azoknak a földdaraboknak védő sövénye sem parancsolhatott feltétlen megálljt, melyekbe tetemes munkát ölt a paraszti szorgalom, pedig rájuk épp ezért még az 1514-ben konstruált jogelvek szerint sem tehetett rá ingyen a kezét. A szőlőt igaz értékén, az irtás útján nyert szántóföldet, rétet és kertet 18. századi jogi kézikönyv szerint ugyanígy, de a Hármaskönyv értelmében ennek tizedrészeért, közbeccsün is magához válthatta gazdájától földesura, helyesen értelmezve abban az esetben, ha örökül hagyásukra, zálogba vetésükre vagy adásvételükre került sor. Paraszti szőlő megváltásáról viszonylag ritkán adnak hírt a források, ám irtványok visszaváltása, kivált a 17. század második felétől fogva s az ország nyugati részében, sűrűn fordult elő, akkor is, ha szó sem volt elidegenítésükről, s a birtokos urak sok esetben azzal sem elégedtek meg, hogy értékük töredékéért juthatnak hozzájuk, hanem egyszerűen elvették a jobbágytól, ha az irtásról engedélyt nem tudott felmutatni vagy census fizetését akár csak egy ízben elmulasztotta utánuk.²⁹

²⁸ Szabó I.: Tanulmányok. 193, 277–278. Wellmann I., ASz 1967. 391–392, 397–399. Varga J.: i. m. 495.

²⁹ Hármaskönyv I. 133, III. 30. Joannes Szegedi: Tripartitum juris Hungarici tyrocinium. Tyrnavia, 1767. 836, Soós Imre: Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron, 1941, Szabó I.: A jobbágy birtoklása. 41–45. Ud: A középkori . . . 90, 92.

Gyakran már a közösségi együttélés rendjét rögzítő falu- és hegytörvény sem érvényesült a maga eredeti mivoltában. A községre rátelepedő földesúri hatalom előbb saját jóváhagyásához kötötte a helyi szokásokat összegező szabályok alapul vételét, majd írásba foglalásuk során a maga javára egészítette ki és módosította annak előírásait, esetleg általánosságban új rendelkezést bocsátott ki, különös tekintettel az áthágásáért járó, jövedelmét szaporító büntetésekre. A paraszti nemzedékek együttes helyi tapasztalataiból összegeződő ősi szokásra ilyen módon az örökös jobbággyokkal szemben szélesebb körben érvényesülő úri bánásmód újszerű elemei rakódtak rá, az eredeti szokásjog harmonikus egységét fölülről erőltetett, önkényesen bevett szokások bontották meg, részben helyettesítve annak egyes összetevőit. S ha már a falutörvény sem maradt érintetlen külső behatástól, annál kevésbé az érvényesítésére létesült falusi önkormányzat. A község addig önálló és öntevékeny jogahtósága sok esetben szoros függésbe került a földesúrtól, emberei be-beavatkoztak a község ügyeibe, ellenőrizték a kötelezettségek teljesítését s a befolyó összegek kezelését, megjelentek a falugyűlésen, ott irányító szerepet igényeltek maguknak, az úri érdekek megfelelő vezetőség megválasztásán tevékenykedtek. Malmukra hajtotta a vizet, hogy a bírói tisztség egyre kevésbé lett kapós a parasztság körében, a nemesi ranggal bírók pedig kivonták magukat belőle. Uraság, majd államigazgatás fokról fokra annyi külső feladattal terhelte meg az elüljáróságot, hogy valósággal megbillent munkakörének egyensúlya, mind kevésbé nyílt módja a belső ügyek megfelelő intézésére, a község teljes értékű szolgálatára. A bírónak gondoskodni kellett róla, hogy a falubeliek az uraságtól fokozott mértékben követelt munka-, termény- és pénzszolgáltatásokat a kellő módon és időben teljesítsék, s az egyházi tized szedése is, a dézsmások vendégül látásával egybekötve, kellőképp menjen végbe. Helyenként arra is rákényszerültek a község vezetői, hogy hites tanúságtételükkel közreműködjenek a földesúr magán-gazdaságának tennivalóiban s a haszonhajtó jogait gyakorló ellenőrzésében. Rájuk hárult továbbá a sokasodó állami rendeletek kihirdetése s lehető végrehajtása, az adó kivetésének és behajtásának, a katonaaállításnak, a hadinép beszállásolásának, a részére adott szekerezésnek, az előfogadásnak, közmunkára kirendelésnek stb. intézése. Csupa felelősséggel járó, a bírót nemegyszer szidalmakkal elhalmozó, ütlegekkel, büntetésekkel sújtó, főképp a katonaság részéről megaláztatásoknak, testi sértésnek kitévő kötelezettség – nem meglepő, hogy hiába részesült tisztsége viseléséért mentességekben, sokan húzódoztak annak vállalásától. Így kellett számos helyen soros bíróságot bevezetni a munkakör betöltésének katonai évenként vagy rövidebb időközökben a házak sorában való változtatásával, ami így időnként zselléreket is a község élére állított, nem csupán a földesúr jelöltjeit, akik a gazdag parasztok közül kerültek ki elsősorban. Leginkább ezek jöttek számításba akkor is, midőn – ami nem volt ritka eset – a földesúr nevezte ki a község vezetőjét, nem törődve a falubeliek ősi szokásra visszamenő szabad bíróválasztási jogával. Ezek a jó módúak azután, a neki tett külön szolgálataikért az uraság támogatását élvezve, nemegyszer visszaéltek bírói hatalmukkal, a falu körében valóságos kiskirályokká nőttek ki magukat. A község igaz szolgálata helyett elsősorban a földesúr érdekéhez igazodtak, a terheket egyenlőtlenül osztották el, megrövidítve a szegénységet, a jövedelmekkel a népnek nem számoltak el, a haszonhajtó jogokat a maguk javára gyakorolták. Ezzel a falu önkormányzata, földesúri függés és állami ráépülés következtében önálló alapjában megrendülve s belső harmonikus egységét elveszítve, jelentős részében hanyatló szakaszának mélypontjára jutott. A folyamatot már nem fordíthatta vissza, hogy

Mária Terézia Urbáriuma értelmében ismét a falu közössége választotta bíróját a földesúr három jelöltje közül.³⁰

Ha a bíró a faluközösség érdekeinek képviselőjéből a földesúr emberévé lett, bírói székén sem mindenben a falu eredeti törvényéhez híven mondott ítéletet. Bizonyosága ennek a számos fellebbezés, mellyel a falu színén hozott döntéssel meg nem elégedő felek uradalmi kerületekben illetékes „kántortörvényhez”, vagy a központban működő tulajdonképpeni úriszékhez fordultak. Arra azután a földesúr bíróságának volt gondja, hogy ítélete ellen tovább már jogorvoslatnak ne lehessen helye, tartva magát a nemesi jogelvéhez, mely szerint a jobbágyok földesuruk hatalmának s joghatóságának vannak elkötelezve s alávetve. Már azért is perbe fogta a községet az uraság, ha olyan hír jutott el hozzá, miszerint a falu azzal fenyegetőzött, hogy ha a papjukat szidalmazó asszonyt meg nem bünteti, a vármegyéhez fordul; ezzel ugyanis „földes uroknak magistratusj autoritassa ellen igen vétettek”. Azt pedig végképp sérelemnek fogták fel a birtokos urak, ha a földesúr részéről hozott ítéletet az úriszék a megyéhez fellebbezve s ennek hatóságát kettejük közé állítva, kivált ha ez másképp dönt majd, „morgó társukból peres urukká” lép elő a jobbágy. A körmendi úriszék 1603-ban ismételt azzal vágta útját a vármegyéhez benyújtani kívánt fellebbezésnek, hogy a földesúr „liber magistratus lévén, . . . az ő nagysága székiről nem transmittalni sehová”. Valósággal felháborodást keltett azután a Sopron megyei Lózs földesurában, midőn a mezőváros lakosai a nádorhoz fordultak, többek között elpanaszolva: „vgy vagyon dolgunk mint az egiptomiaknak faraho insegeben” — amint az uraság jogi képviselője felhánytorgatta, nem félve írásban gyaláznunk urukat, nyilvánvaló sérelmével, kisebbitésével és kárával az ő becsületének és kereszténységének [!]. Néhány év múlva aztán nem is maradt el a lózsiak rendkívül súlyos büntetése, midőn „az emberi félelmet félretéve, az uruknak mint földesuruknak tartozó hűségfogadalmat megvetve, neki vakmerőn ellenszegülve s megkérdése s tudta nélkül és akarata ellen” ismét a nádorhoz fordultak panaszukkal. Prileszky Pál, bár nagy uradalmak jogtanácsosa volt, nem ok nélkül tette szóvá, hogy nincs hiány birtokosokban, kik ellen már törvényt kellett hozni, mert magánhasznukat a közjónak elébe téve, különféle címeken zsarolni, kiszipolyozni szokták nyomorult jobbágyaikat. Ugyanakkor a falu „fűstin” folyó bíráskodás bírálatával sem maradt adós, különös tekintettel a jómódú vezetők visszaéléseire. Ismeretes dolog — hangoztatta —, hogy majdnem minden helység elüljáróságában vannak nagyhatalmú parasztok, kik mások romlását okozó kemény — 25 dénártól 1 forintig terjedő összegek helyett 12, sőt 20 forintnyi — bírságokat diktálnak, olykor talán közérdekből is, de máskor azért, hogy bajba sodorják, kik nekik ellenszenvesek, miközben a maguk pártfogoltjainak mérséklést vagy mentesítést biztosítanak. A község látszólag egyhangúan határoz így, de a többiek valójában vagy jobbnak látják ellen nem mondani, vagy pedig együgyűségből, esetleg a körülményeket nem ismerve adják hozzájárulásukat. S a bírságokból befolyó összegeket legtöbb helyen nem közszükségre, nem a falubeliek helyzetének könnyítésére fordítják, hanem a magisztrátus

³⁰ *Samuel Theschedik*: Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnnte. H. n. 1784. 45–46. *MGSz* 1898. 168–173. *Kring M.*, i. h. 235–236. *Szabó I.*: A magyar parasztság története. i. m. 34. *Uő*: Tanulmányok. 72, 283, 286, 289, 291, 294, 300–334. *Iványi Emma*: A földesurakat kiszolgáló parasztok. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790, i. m. 101–116. *Eckhart F.*: i. m. 17–18, 24. *Úriszék*. 14. *Varga J.*: i. m. 502. *Imreh István*: A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973. 30, 34–35, 50–51.

tagjai, kiknek józan s példaadó étellel is elül kellene járnuk, maguk fogyasztják (isszák) el, esetleg a bírságolásra alkalmat teremtő csöszökkal együtt, haszontalanul, mások botránkozására; így csak arra jók a büntetéspénzek, hogy helytelen gyakorlatukat, kihágásaikat tovább folytassák a köznek kárára. Prileszky célszerűnek tartotta azért a földesúrnak (kit nyilván politikusnak tartott első helyen említeni), a közjónak s a nép megmaradásának érdekében, hogy a vármegye törölje vagy mérsékelje a súlyos büntetéseket — hisz ezeket sem a helység, sem a földesúr nem állapíthatja meg önkényesen —, s a falvakban hangadó gazdagokat, kik úgysem érzik meg a bírságot, mások példájául testi büntetéssel sújtásuk. A jogtudós véleményét ismerve, aligha volt megokolatlan, midőn a magyaróvári uradalom meghagyta a hozzá tartozó falvak bírának és esküdt polgárainak, hogy jó rendtartásba foglalják magukat mind a faluban, mind a mezőben, valameddig az ő határuk tart, és egyenlő igazságos törvényt szolgáltatassanak mindenkinek, a szegénynek mint gazdagnak, hogy mind Isten, mind a földesúr előtt számot adhassanak.³¹ Az úrbéri rendelet azután, a falu színén folyó bíráskodást hallgatással mellőzve, így döntött: parasztok egymás közti panaszában a földesúr vagy tisztje ítéljen, jobbágnak tiszttel szemben a földesúr tegyen igazságot, s ha nem teszi, vagy ellene van panasa a jobbágnak, forduljon ez a vármegyéhez; ha ezért megbüntetné a földesúr, ellene kegyetlenkedés címén kell eljárni. Megnyitva a jobbágypanaszok föllebbezésének útját úriszéktől vármegyéhez s tovább — a nemesi felsőbíráóságok helyett — a kormányzésekhez, azzal az igénnyel állt elő a felvilágosodott abszolútizmus, hogy a földesúri hatalom közbeékelődését kiiktassa állam és az elsősorban saját alattvalóinak tekintett parasztok közül.

Jogszabály és élet

Mindabból azonban, mit az elmondottak a földesuraságnak a falu határában való térfoglalásáról s a parasztközösség önálló igazgatási és bíráskodási tevékenységének alásüllyedéséről elárulnak, korai lenne olyan általános érvényű következtetésre jutni, hogy mindenütt és mindenkor egy csapásra valósággá lett, amire lehetőséget nyitottak a bosszúálló nemesség törvényei, s amit Werbőczy a jobbágyok vonatkozásában is mindenesetül szokásjognak próbált föltüntetni. Területileg még a török hódítástól megkímélt országrészen belül is lényeges különbségek mutatkoztak elsősorban a piaci adottságoktól és a nagybirtok viszonylagos súlyától függően. Kedvező értékesítési körülmények fokozott majorkodásra s ezzel együtt a paraszti szolgáltatások, kivált a robot nagy mértékű növelésére sarkalltak, ehhez pedig nagybirtokosnak megalapozásul az immunitás érvényesítése a jobbágyok elnyomásának hathatós eszközeit adta kezébe. Míg így az erdélyi részekon kevésbé fejlett földesúri üzemnek másfelől az életképességét megtartó faluközösség felelt meg, a „királyi Magyarország” nyugati és északnyugati részén tere-

³¹P. Prileszky: i. m. 97–98. (ismételt lapszámozás), 99–103. P. Prileszky: *Quadrupartitum juris consuetudinarii incltyi Regni Hungariae*. Sopronium, 1743. I. 61–62. Szabó I.: *Tanulmányok* 110, 121, 117, 185–192. Székely György: A jobbágság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, i. m. 304–313. Eckhart F.: i. m. 9, 20–21. *Uriszék*. 14, 120–122, 442–443, 466–467. Fellebbezés az úriszékhez: uo. 124–125, 127, 130, 132, 136, 139, 144, 148, 150, 152–153, 276, 279–280, 320, 528–529.

bélyesedett el legerősebben a földesúri hatalom, hanyatlott legmélyebbre az örökös jobbágyok sorsa, és sorvadt el leginkább a falusi önkormányzat. Ezen belül azonban s az ország északi és északkeleti részén a képet tájanként és helyenként számottevő változatok tarkították. S bármennyire igyekezett is a nemesség éles határt vonni kiváltságos személye s a lenézett jobbágyok közé, nyilvánvaló szakadék inkább mentalitásában és magatartásában, semmint a falusi élet és gazdálkodás mindennapjaiban alakult ki közöttük. A nagybirtokos valóban más világot tükröző életformája mellett, melyhez a bene possessionati is iparkodtak hasonlítani, főképp a kisebb birtokosok földje gyakran több különböző, esetleg egymástól távolabb eső falu határában fekvő részbirtokból állt, a többiekkel való tényleges megosztás nélkül, ami valamennyi közbirtokos földesúri hatalmát korlátozta. Tovább a kisbirtokosok, kik az uralkodó osztály igen jelentős hányadát tették, sok esetben paraszti sorban, a jobbágyok felső rétegénél nemegyszer kedvezőtlenebb helyzetben éltek. Az utóbbiak közül viszont számosan inscriptiót s manumissiót szereztek maguknak, libertinussá lettek, sőt nemességadományozáshoz jutottak; összeházasodás révén, kiváltságos népelemekből, végvárok körül katonakodókból, hajdúkból, városokba szivárgókból, termény- és munkaszolgáltatásaikat megváltó taksásokból ugyancsak átmeneti réteg keletkezett nemesség és jobbágyok között, s fölemelkedésre és lesüllyedésre a háborús világban bőven adódott alkalom.³²

Az időbeli alakulást tekintve a „királyi Magyarországon” a 16. század közepétől fogva lendült neki a majorságok kifejlesztése, ezóta tudták kivált pallosjoggal rendelkező nagybirtokosok uradalmaik területén függetlenné s teljessé tenni joghatóságukat és kedvező piaci adottságok esetén árutermelésük céljára nagy mértékben kihasználni és birtokaik körébe szorítani jobbágyaikat. A 17. század derekán aztán megtorpanás állt be, majd a 17. és a 18. század fordulóján a háborús időszak és a Rákóczi-szabadságharc, utána pedig a töröktől visszahódított területre irányuló paraszti vándormozgalom lazított az örökös jobbágyok rendszerén. Ám csakhamar újra és fokozott mértékben bekövetkezett a török hódítástól mentve maradt országreszen a falu önkormányzatának s az egyes jobbágyoknak többnyire erős függésbe és szoros kiszolgáltatottságba taszítása, mindaddig, amíg a felvilágosodott abszolútizmus az adóalap megvédése érdekében, de humánus szempontokat sem tévesztve szem elől, be nem avatkozott földesúrnak s „alattvalóinak” addig a birtokos urak felfogása szerint csakis rájuk magukra tartozó viszonyába. Jellemző a földesuraságnak az ország nyugati és északi részén addig bekövetkezett elhatalmasodására, hogy ott az 1514-ben megtorlasképp megállapított földesúri terhek két és fél évszázad múltán jelentős könnyítésnek feleltek meg a jobbágyok számára. A hajdan törököt uraló területen viszont legnagyobbreszt számottevő súlyosbodást jelentett a telkenként heti 1 napi ígásrobot s a kilenced általánossá tétele. Itt ugyanis, miután a török hódítással elakadt a földesúri hatalomnak a parasztforradalom leverése után erősödő elterebélyesedése, a birtokos urak csak az 1720-as évektől kezdve, a termelőerőknek a pusztulást követő fejlődésével párhuzamosan próbálkoztak vele, hogy kiépítsék felsőségüknek az ország többi részén jó két évszázados hagyománnyal rendelkező kiteljesítését. Ám a nagyrészt kedvezőtlen piaci viszonyok és a településhálózat hézagosságai nehezítették a majorsági árutermelés kibontakozását, míg végül el nem érkezett a napóleoni

³² Sinkovics I., i. h. 32–38. Szabó I., uo. 47–48, 54–61, 63–72. Uő: Tanulmányok. 74–75, 109–113, 118, 143–144, 155–156, 201.

háborúk mezőgazdasági konjunktúrája. Ekkor az egész országra nézve egységesen megállapított földesúri terhek, többnyire súlyosabbak lévén a gyakorlatban itt addig igénybe vettek, elősegítve a birtokos urak saját üzemének kifejlődését, egyszerre kétszeres súllyal neheztedek a szívében korábbi kötetlenebb élet hagyományait melengető jobbágságra. További hátrányt jelentett neki, hogy bár az ország középső és déli részén általában nagyobbra szabta a jobbágytelkeket az Urbárium, a telekrendszer általánossá tétele szűkebbre szorította a faluhatárból addig többet igénybe vevő gazdaságát. A hajdani „királyi Magyarországon” pedig megállt ugyan a földesurak terjeszkedése, de azon az áron, hogy az úrbérrendezés jóváhagyta a szabad élő földre rátelepedő, úrbéres állományt csökkentő addig lezajlott urasági földfoglalásokat. Az viszont az egész ország jobbágynépének javára vált, hogy sem a földesúr ellen tett panaszaiiban, sem a bíróválasztásban nem kellett teljesen az uraság önkényére hagyatkoznia. Ellenben joggal vehette zokon, hogy a falu ítélőszékét semmibe vette, s a közösré maradt határrészek használatát korlátozta számára az úrbérrendezés.

Abban, hogy a parasztságra 1514-ben (bár nem előzmények nélkül) rázúduló roppant teher és kiszolgáltatottság teljesen többnyire nem ment át az életbe, nagy része volt a valóságos, évszázadokra visszanyúló szokásjog továbbélő szívós erejének s a nép erre támaszkodó törhetetlen ellenállásának.

Werbőczy és a paraszti szokásjog

A feudális kor embere, kivált az egyszerű nép a jogot egynek vette a szokással, szemében a „consuetudo” a szokásban levő jog összességét jelentette. A szokásjognak, a „rég, jó szokásnak” hajlandó volt isteni eredetet tulajdonítani, időtlennek, elévülhetetlennek, az egész erkölcsi világrend összetevőjének tekintette. Amit az, a hagyományban gyökerezve, magába foglalt, a természet rendjén valónak tartotta, olyannak, amit felsőség meg nem változtathat. Nem az új felé: a múltra irányult tekintete, a szokásjog folytonosságának biztosítékát józan, tapasztalt öregek kollektív lelkiismeretében látta. Ha újjal találta szemben magát, s ez ellenkezett a régivel, jogtalanság ellenében a hagyományos szokást tartotta szükségesnek helyreállítani. A szokásjogot az életszerűség jellemezte, kölcsönösség a mindennapi gyakorlattal, helyi változatokkal teljes rugalmasság. Írásban rögzítés csupán töredékét tudta visszatükrözni a nép jogérzékében élő egésznek. Törvény csak úgy nyert kötelező erőt, ha ennek a jogérzéknek megfelelően át tudott menni a gyakorlatba; egyébként a hagyományos szokás előbbrevaló volt a tételes jognál s lerontotta, ha ez eltért tőle. Amint kieszközölt kiváltságok számos esetben csak a formai keretet adták meg a gyakorlatban meglévő szokásnak, úgy a törvények is, hogy nagyobb hitelük és súlyuk legyen, szívesen hivatkoztak „antiqua et approbata consuetudo”-ra.

Amikor Werbőczy azzal az igénnyel lépett föl, hogy a hazai szokásjogot rendszerbe foglalja, a szokást maga is egyértelműnek nyilvánította a joggal, s azt a régi gyakorlatnak megfelelően kívánta megtartani. Consuetudo-nak azt tekintette, ha valamely cselekvés annyiszor és oly nyilvánlagosan ment végbe, hogy az valószínűség szerint átment a nép tudatába. S bár nemnemesek külön megjelölésére egyébként a „plebs” kifejezéssel élt, ezúttal következetesen a nép „populus” nevét használta, melybe ők is beleszámítottak („nam appellatione populi universi nobiles, tam magnates, quam inferiores, etiam igno-

bilibus computatis, significantur, plebis autem nominatione soli ignobiles intelliguntur”). Túl azon – fejtegette –, hogy a cselekvés a közjóra irányuljon s a természeti joggal ne ellenkezzék, ahhoz, hogy szokásjoggá legyen, gyakori volta még nem elég; a szokást nem maga a cselekvés: a nép hallgatóságos egyetértése hozza létre. Még vallotta azt a felfogást, hogy a törvénynek csak a szokáson keresztül van kötelező ereje, ez teszi amazt az élő jog alkotórészévé. A szokás pótolja a hiányzó törvényt, a meglévőnek pedig legjobb magyarázója; ha a tételes jog nem világos, a helyi szokáshoz kell folyamodni, s ha az ebből veszi eredetét, e szokás megfelelő értelme mellett kell maradni. A vele ellenkező korábbi törvényt – folytatja – az általános szokás lerontja, már a helyi szokás csak ott, ahol ez irányadó. Tovább azonban már az elüljáróban említettekől eltérő álláspontnak ad hangot: ha a szokás van előbb, s az ellenkező törvény utána következik, ez fosztja meg erejétől amazt. Itt tehát a szokás előbbrevaló voltáról szóló felfogással szemben a törvény egyenlő jelentőséget nyer vele, megnyitva az utat a régi jó szokásnak új jogszabállyal való megváltoztatása, sőt lerontása előtt. Werbőczy tovább már azt hangsúlyozza, hogy a törvénykezésben alapul szolgáló hazai szokás három forrásból táplálkozik: törvényekből s rendeletekből, királyi kiváltságlevelekből és az ország rendes bírának ítéleteiből (holott maga még nagyrészt kénytelen a 13–14. századra visszamenőleg rögzített szokásjogi szabályokra támaszkodni). S nem mulasztja el arra hivatkozni, hogy a szokásjog változó és ingatag szokott lenni, éppen ezért a magyar nemzet már arra törekszik, hogy hiteles okmányokra épülő írott joga legyen. Ezek a fentebbiektől jelentősen elűtő kijelentések abba a 14. században meginduló s a 15.-ben kiteljesedő fejlődésfolyamatba illeszkednek, mely mindinkább az írott törvényt kívánta érvényre juttatni, előbb még csak a szokásjog világosabb megfogalmazásában, majd ennek rovására.

Mindamellettt történeti közvéleményünknek immár jó nyolc évtized óta nem is vitatott részét alkotja, hogy a nemesség és a városok jogai mellé a parasztságra vonatkozó szokásrend is a maga hamisítatlan valóságában épült bele Magyarország szokásjogának Hármaskönyvébe. Még életrajzírója hangsúlyozta, hogy Werbőczy nem új törvényeket állapított meg s nem is toldott hozzá semmit ahhoz, mit az ország szokásai s a királyi rendeletek magukba foglaltak; semmi sem igazolja, hogy újat alkotott s a fennállót javította volna, nem lehet föltenni róla oly vakmerőséget, hogy az ország régi jogaihoz a maga újításait hozzátette volna. Nem konstruált, a jogélet valóságából s eleven forrásaiból merített, a jogszokásokat valószínűleg igen híven adta vissza, csak megrostálta őket s megokolással gazdagítva mint gyakorlati, az élethez közelálló jogász azt foglalta írásba, ami valósággal gyakorlatban volt, a gyakorlati jogéletben uralkodó közfelfogásnak, az abban érvényesülő közmeggyőződésnek adott hangot – olvassuk. De akad olyan vélemény is, hogy „Werbőczy fejtegetéseinek tulajdonképpeni fő tárgyát a nemesi jog képezte”, a paraszti jognak ebben „nagyon alárendelt szerep jutott osztályrészül”, mert az még „éppen csak első csírájában volt az alakulásnak”, különben is „a földesúri községek és jobbágyság jogállapotára nézve kétség csak ritkán merülhetett föl” [!]; így „az a szokásjog, amelyet Werbőczy a Hármaskönyvben ad, az országos nemesi szokásjog”, ennek volt megfelelő rendszerbe foglalása. S hozzátehetjük, ekkor a földesurak, a parasztság felfogását nem tekintve a nemzeti köztudathoz tartozónak, már megindultak azon az úton, hogy a hagyományos szokással szemben bevett gyakorlatra hivatkozva, a néptől idegen új szokást juttassanak érvényre, s ennek megfelelően későbbi jogi kézikönyv

„tenet praxis”-ra építve megállapításait, nemegyszer a Hármaskönyvbe foglaltakat is módosította ez új nemesi jogszokásnak megfelelően.

Ám a Hármaskönyv méltatói megnyugodtak azon, hogy a kész munkát Werbőczy „tiszttársai” s jogban jártas más férfiak megvitatták, egyetértettek vele, ellenségei nem támadták. „Mindez kétségtelenné teszi, hogy a Hármaskönyv azt tartalmazta, amit a jogászvilág a XVI. században tényleg érvényes és gyakorlatban levő jog gyanánt ismert;” tulajdonképp a szokásjogot mentette át a tételes jog körébe, s így hiába maradt le róla a királyi pecsét, szárnyára vette az országos [?] szokás és a nemzeti köztudat s az eredetileg csak „Opus” címet viselő munka „Decretum”-ként bevonult a „Corpus Juris”-ba az őt megillető első helyre.

Valójában okkal lehet kétségbe vonni, vajon helyes-e 1514 jelentőségét mellőzve, különbségtétel nélkül az egész 16. században gyakorlatban levő jogról beszélni s a paraszti szokások megtartásának és továbbhagyományozásának kérdésében az egykorú „jogászvilág” állásfoglalását perdőntőnek tekinteni. Annál inkább, mert éppen Werbőczy méltatói jegyzik meg, hogy munkájával a köznemesség gazdasági érdekeit is biztosítani kívánta, „a nemesség . . . úgyszólván a Hármaskönyv elkényeztetett gyermeke”. S ezen a megállapításon aligha változtatnak az olyan enyhítésnek szánt megjegyzések és utalások, hogy Werbőczy patriarchális jellegű jogot foglalt írásba, művét „egészben véve fenkölt, emberséges, a haladás szükségének érzetétől áthatott szellem lengi át” [!], hiszen a jobbágyok jogviszonyait még a bosszuállás légkörében is „mintegy codifikálásra méltatá” s nem látta szükségesnek mellőzni ezt a római jogforrásokból vett tételt: „naturali ratione omnes liberi nascebantur”. De abban a kérdésben, hogy a Hármaskönyv valóban az egész ország szokásjogát s helyesen tartalmazta-e, a megvizsgálására kiküldött országgyűlési bizottság egyetértő állásfoglalása sem tekinthető mértékadónak. Tudjuk, ez néhány napig foglalkozott a szöveggel csupán, alapos tanulmányozásról, tüzetes megvitatról nem lehetett szó, eljárásuk nem volt több pusztá formaságnál; de ha érdemi munkát végeztek volna is, mi biztosította pártatlanságukat a forradalomban elbukott parasztság jogai dolgában? Erre nézve az sem nyomott semmit a latban, hogy a szöveget az országgyűlési rendek vita nélkül fogadták el, a király pedig nem adta ki további tanulmányozásra, hanem egyszerűen kijelentette, hogy a Hármaskönyv minden tétele igazságos, a tisztességgel megegyező s az ország jóváhagyott szokásait és jogait helyesen tárgyalja és fejezi ki. Már a század derekán azt állapították meg a Quadripartitum szerzői, hogy Werbőczy műve nem kevés dolgot teljesen mellőzött, amit nem kellett volna elhagyni, vagy pedig másképpen tartalmaz, mint ahogy azt az isteni jog, a természetes méltányosság s az országos gyakorlat megkívánni látszott.

S valóban, a Hármaskönyv kétségtelenül az addigi szokásjoggal ellenkező tételt tett a nemesség szemében törvényerejűvé a parasztság helyzetének legalább két életbevágó vonatkozásában. Mert először is ha már sor került is helyenként és időnként a jobbágyok szabad költözésének korlátozására, föltétlenül a hagyományos szokásba ütközött, amit Werbőczy épp a jobbágyok sokféle szokásának a régi gyakorlatnak megfelelő kötelező erejéről szóló titulusban fejtett ki: hogy a szabadságnak addig élvezett kiváltságát, melyhez képest tetszésük szerint költözhettek, amikor és ahova akartak, az elmúlt nyáron lázadásuk s az egész nemesség ellen hirtelenében történt fölkelésük miatt örökös hűtlenség bűnébe esvén, teljesen elvesztették és földesuraiknak immár teljes és örök jobbágyi állapottal vették alá. Tudjuk, ezt a tételt Werbőczy azalatt dolgozta teljesen át, míg

műve az országgyűlés által kiküldött bizottság előtt feküdt. „A Hármaskönyv eredeti szövegében a röghözköttőség nem volt benne, hanem a szabadköltözés joga. Werboczy maga mondja el . . . , hogy a szabad költözés jogát azért kellett megváltoztatnia, mert a törvényhozás azt 1514-ben megváltoztatta, s csak akkor vette bele az örökös rabságot, . . . saját szavai szerint az 1514-es törvényhozás intézkedéseinek tett eleget, amikor a röghözköttőséget megállapította.” Föltehető másodszer, hogy a „*tertiae trigesimus*” is a meglevő gyakorlattal ellentétben, megtorlasképp kapta a parasztot a föld tulajdonából kizáró értelmét. Ennek a címnek két utolsó szakasza szorosán véve a szőlő és az irtásföld elidegenítésére vonatkozott,³³ melyeket később is szinte tulajdonaként bírt a paraszt – annál inkább tehát eredetileg. S aminek megfogalmazásában nyilván ugyancsak fő része volt a Hármaskönyv szerzőjének: a parasztokat sújtó 1514-i törvénycikkek sem tükrözték híven a szokásjogot, amikor a jobbágyok földesúri terheit újonnan meghatározták. Különösen a robot megszabása jelentett elkeserítőn újat a parasztságnak nemcsak mennyiségében, hanem azért, hogy azt hetenként írta elő, túltéve magát a gazdálkodás valós kívánalmain – mintha az uralkodó osztály ezzel is bele akarta volna sulykolni a jobbágy tudatába az esztendő minden szakában előráncigálható szolgálomivoltát, ősi szokásait meghazudtoló kiszolgáltatottságát.

Abból, amit az 1514-i jogszabályok nem csupán nem létező paraszti szokásjognak tekintettek, hanem az ellenkezőjével váltottak fel, a falvak lakóit ért csapás legnagyobb súllyal a szabadság elvesztésében, annak megtiltásában összpontosult, hogy amikor és ahova tetszik, a jogos földbér és tartozásai lerovása után földesuraktól szabadon eltávozhassanak. A röghöz köttőség, a földesúrtól való személyi függés, a teljes és örökös jobbágyosságra vettetés, az önrendelkezés jogának alácsúszása, birtokbizonytalanság, súlyos megterhelés mind a szabadság elvesztésével függött össze. De a parasztságnak már magában véve a szabadság elvesztését földre sújtó veszteségnek kellett éreznie, hiszen a szabályoknak megfelelő költözési joga főképp Mátyás király korában Magyarország egész szabadságához (*tota libertas Regni Hungariae*) tartozónak számított, s meg is volt a törekvés annak biztosítására. Ebből a szabadságból – még ha az gyakorlatilag kevéssé érvényesült is az utóbbi évtizedekben – egyszerre, elvben is és véglegesen, szöges ellentétébe: szolgáltságba zuhanni nemcsak a parasztság szemében tűnt föl megfoghatatlan, szinte elképzelhetetlen dolognak. Az első időben magának az uralkodó osztálynak nagy része sem tudott minden további nélkül napirendre térni fölötte. Nem csupán Ferdinánd király tartotta

³³ Hármaskönyv, prologus 2, 10, 12, II. 4, 6, III. 25, 30. *Quadripartitum opus juris consuetudinarii Regni Hungariae. Zagrabiae 1798. VI. J. Szegedi:* i. m. 818. stb., 840. Werbőczy István Hármaskönyve. Fordította stb. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest 1894. XXII–XXX. *Fraknói Vilmos:* Werbőczy István életrajza. (Magyar történelmi életrajzok.) Budapest 1899. 55–57, 84–85, 87, 96, 99–101, 342. *Schiller Bódog:* A Hármaskönyv jogforrása. (Jogi értekezések. Szerk. Balogh Jenő. 6. füzet.) Budapest 1902. 32–33, 35, 37, 39–40, 45. *Grosschmid Béni:* Magánjogi előadások. Budapest 1905. 219–220, 233–235. 243–244, 255–256, 260–261, 297–299, 301, 343–344, 353–354, 398–399, 406–407, 497, 572–574, 576–578, 582, 584–586, 639, 660, 711. *Váczy Péter:* Immunitás és jurisdicatio. A Bécsi Magyar Tudományos Intézet évkönyve 1. 1931. 25. *Illés József:* Werbőczy és a Hármaskönyv. (Magyar Jogászegylet könyvtára. 22.) Budapest 1942. 5, 8, 15. *Bónis György:* Törvény és szokás a Hármaskönyvben. (Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta juridico-politica. 2.) Kolozsvár 1942. 3–4, 8–20. *Szabó István:* Az 1351. évi 18. törvénycikk. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938. 432. *Úriszék,* i. m. 14. *Varga János:* Jobbágyrenészter, i. m. 183–185. *Bónis György.* Középkori jogunk elemei, i. m. 260.

szükségesnek figyelmeztetni a rendeket, hogy mindnyájuk élete a jobbágyok munkáján nyugszik, hogy kegyetlen és embertelen dolog őket, kik az Úr előtt a leghatalmasabbakkal is egyenlők, a szolgaság nehéz, túrhetetlen igájában tartani, hogy elnyomásuk nem kedves Istennek, sőt kihívja haragját. A kor emberének életét átható vallásosság jegyében időnként maguknak a rendeknek részéről is hangzottak el olyan kijelentések, Isten sújtó kezének büntetését látva hazájuk nagy részének török kézre jutásában, hogy semmi sem értett többet az országnak a jobbágyok elnyomásánál, annál, hogy a földesurak sem Istent, sem embertől nem félve, zsarnok módjára a jogosnál, tisztességesnél és elviselhetőnél súlyosabban terhelik, sanyargatják, gyötrik, kifosztják őket, úgyhogy már az égig hat panaszos kiáltásuk. Isten neheztelésének elfordítására, jóindulatának megnyerésére hivatkozva kívánták a rendek a jobbágyokat szabadságukban megtartani, szabad költözésüket – igaz, gyakorlatilag nehezen teljesíthető föltételekkel s mint utólag kiderült, korántsem tartós érvénnyel – biztosítani örök időkre. Az égi hatalomra való hivatkozás s a költözést nehezítő kikötések mögött azonban aggodalom is rejlett, félelem attól, hogy a jobbágyok, mivel szüntelen súlyos megterhelést kénytelenek elviselni, s mert úgy bánnak velük, mint oktalan állatokkal, sőt baromnál is rosszabbul, tömegesen a királynak más tartományába veszik magukat az úri jövedelmek megcsappanásával. Ám a külső körülmények nyomása alatt időnként meg- megengedett szabad költözés háttérében világosan fölismerhető az állandó törekvés, mely azután oda is torkollott a gyakorlatban, hogy a röghöz kötés, a személyes kiszolgáltatottságba taszítás révén biztosítsák maguknak a jobbágy fokozott termény- és pénzszolgáltatásait s kivált ingyen munkaerejét; evégből, ha kellett, kemény eszközök latbavetésétől sem riadtak vissza.

De ha már maguk a nemességnek képviselői ilyen elviselhetetlennek találták a parasztokra – 1566-i nyilatkozatuk szerint – nem is régóta rájuk szakadt terheket és bánásmódot, annál inkább lázadoztak ellene a porig sújtottak. Nem is voltak hajlandók egyszerűen tudomásul venni szabadságuk elvesztését s a régi jó szokások sutba dobását. Beadványok, panaszok sora persze nem bizonyult a védekezés eredményes útjának; a túlerővel szemben a parasztfölkelések is elbuktak, főképp szervezetlenség miatt s kellő fölkészültség hiányában. De kivált háborús idők, meglazult földesúri felsőség, az elnéptelenedett országrész újjátelepítésének igényei, főképp a 17. század kései s a 18. korai évtizedeiben taksások, árendások, szerződéses jobbágyok rétegének kialakulása lehetővé tették a parasztság egy része számára huzamosabb ideig tartó szabad költözési jog kiharcolását, mígnem végül a felvilágosodott abszolútizmus is ennek a jognak érvényre juttatásáért szállt síkra. De ha sikerült is a jobbágyoknak a nem könnyen teljesíthető föltételeknek eleget tenni, melyekhez távoztatását kötötték, így bizonyosságokkal erősített nyomós indokokkal ki tudta verekedni rá a földesúr illetőleg a vármegye engedélyét, útja akkor is más földesúr hatalma alá vitt, nem oldotta ki őt a jobbágyi függés kötelekeiből. Ezen többnyire csak a szökés segíthetett, mezővárosokba, egyelőre uratlannak látszó és kiváltságos területekre, vagy hogy végvári katonaságra, szegénylegénységre, kurucságra adja, polgárjog nélkül városban húzza meg magát, esetleg az országhatáron túlra meneküljön. Főképp arra támaszkodva, hogy széles községhatárok szabad élő földjei nyújtottak valamelyes megélhetésre lehetőséget, helyenként s időnként szabad emberek, köztük szolgálatot nem vállaló „betyárok” sem hiányoztak; a 18. század elején a nemesség is kénytelen volt elismerni parasztföldön ülő, földesúri hatalomnak alá nem vetett emberek létezését. S bár az uralkodó osztály nemegyszer föllépett saját létszámának alsóbbrendű

elemekkel való növelése ellen, egyes földesúrak, tetemes ellenszolgáltatás fejében, nem haboztak jobbágyuk manumissiója, sőt nekik armális megszerzéséhez nyújtott segítség útján áthidalni úr és a lenézett paraszt között tátongó szakadékot. De a parasztság nem is akart tudomást venni róla, hogy Werbőczy szellemében ég és föld kettőssége más világra rekeszti, el az ország többi lakosától; helyenként jó ideig nem látott akadályt benne, hogy ahova még hívták a 15. századig s ahol tanúskodhatott és fölperes is lehetett, a vármegye közgyűlésén meg-megjelenjék, hiába sérelmezte ott már pusztá hallgatóként való részvételét is a nemesség.

Amire ugyancsak a szabadságtól való megfosztás, az örökös jobbágy sorba taszítás adott lehetőséget a földesuraknak: mértéket alig ismerő megterhelhetése, főképp a korábbi szabad állapothoz leginkább méltatlan folytonos robotoltatása ellen is fölvette a harcot a parasztság. Bár ilyen földesúri igények támasztásához az előzmények nem hiányoztak, mégis mélyen a nép elevenébe vágott, midőn ezek a követelések egyszerre, nehezen lebírható hátvédre támaszkodva, teljesen szokatlan mértékben és módon súlyosodtak rá. A feudalizmus eredetileg nem ismerte közjog és magánjog határozott megkülönböztetését; a kettő a parasztság jogi helyzete dolgában nagyjából egybeolvadt, s amint a szabad költözési jog részese volt az ország egész szabadságának, a paraszti állapot egyéb összetevőit sem lehetett különválasztani az átfogó szokásjog egészétől. Az egységes jobbágyság kialakulása során a közsabadok falvainak kedvezőbb helyzete a servilisek településeire is kisugárzott, annál inkább, mert idővel lakóik keveredtek is egymással. S bár az immunitás kiváltságát megszerző urak a közhatalomhoz tartozó funkciókat is elsajátítottak maguknak, mások jobbágyainak elhurcolásán túl előnyösebb helyzet ígéréssel is iparkodtak növelni alattvalóik számát, aminek kihatásai ugyancsak nem hiányoztak. E pallosjoggal bírók kiváltságos helyzetét, melynek értelmében hatalmuk tapadt az általuk bírt területhez s földesúri jogaik is birtokjoguk alkotórészévé lettek, Werbőczy a szabad ispánsággal nem rendelkező köznemes birtokosokra is kiterjedni segítette, midőn az általuk szentírásként tisztelt „*primae nonus*”-ban leszögezte, hogy nemesember törvényes jogaival és minden jövedelmével tetszése szerint szabadon élhet birtoka határain belül. Bár a Hármaskönyv ezt tulajdonképp azzal kapcsolatban fejtette ki, hogy a nemesek, mint akik pusztán a koronás királynak állnak hatalma alatt, minden jobbágyi szolgálat, termény- és pénzadó s vám fizetése alól mindenkorra mentesek és ki vannak véve, a birtokon belül tetszésük szerint élvezhető jövedelemben, miközben átsiklottak az előtte hangoztatott igaz jogaik fölött, nem haboztak a jobbágy ugyancsak tetszés szerint való kizsákmányolását belemagyarázni. Így ezzel a sokat emlegetett jogi megalapozással szélesre tárultak a lehetőségek hatalmi igényeik előtt, hogy birtokukon közjoginak minősíthető hatáskört vindikáljanak maguknak s jobbágyaikkal szemben, kiket immár földjükhöz láncolt saját alattvalóiknak tekintettek, mintegy magánjogon szerezzenek érvényt érdekeiknek.

A földesúri követelések ilyen önkényes eljárásból fakadó hatványozódása fölött szintén nem tudott napirendre térni a falvak népe. Az úrnak teljesítendő, szokással ellenkező szolgálat és szolgáltatások együttes megtagadására még azokban a nyugat-magyarországi nagy uradalmakban is adódott példa, melyek pallosjoggal rendelkező birtokosai a legerősebben s felsőbb fórumokhoz való föllebbezés kizárásával építették ki joghatóságukat. Pedig, a száz esztendő előtti önvádat visszájára fordítva, a 17. század közepén már ők vádolták a jobbágyokat az úriszéken, hogy félretéve az isteni, emberi, természeti és polgári törvényeket s a hűségfogadalmat, mellyel uruknak és elődeinek teljes

és örökös jobbágyi szolgálattal alá vannak s voltak vetve, szembehelyezkedtek a megállapodással, mely szerint egy teljes hétig kötelesek szolgálni napkeltétől nyugtaig, utána egy heti pihenővel; helyett csak fölöstökömtől napnyugta előtt két óráig dolgoztak, a trágyázást és a szántást felszólítás után is elmulasztották, szénahordást és keverőszántást parancsra sem tettek, fát kevesebbet hordtak az előírtnál, aratásra egy hét helyett csak három napig jöttek s nem minden cselédestül. Az ilyen átfogó szolgálatmegtagadás mellett az sem hiányzik, hogy a röghözkötéssel együttjáró területi gazdasági zárttsággal szembe-
szegüljenek a faluközösség tagjai: hiába a tilalom, hogy másutt, mint az uraság kocsmáján nem fogyaszthatnak: nem haboznak falustul vagy egyenként máshova menni borért. Nyíltan tanúsítják ezzel: nem hajlandók tudomásul venni a földesúr kereskedelmi monopóliumát, hogy ti. tőle kell drágán megvenniük, mit rájuk erőltet, s termelvényeiből csak neki adhatják el potom áron, amiért a szükséges pénzhez hozzá akarnak jutni. A paraszti ellenállás, melynek a hagyományos szokásjogot féltve őrző faluközösség adott súlyt és tartást, egyébként alighanem szerephez jutott abban, hogy a többször idézett, 1735-re elkészült jogi kézikönyv, mely az 1715-i országgyűlés által kiküldött bizottságnak a Hármaskönyvhöz fűzött kommentárait s a fennálló gyakorlatot is alapul vette, maga sem látott elég alapot a földesúri terhek súlyának az 1514-i megtorló törvényben megszabottat lényegesen meghaladó növelésére (időközben az 1553-i törvény különben is jónak látta az évi robotnapok számát 52-ről 40-re mérsékelni). Hogy a jobbágy telekhányada szerint pénzben, természetben, robotban (igával vagy anélkül), hosszú fuvarban mennyivel tartozik földesurának – hangoztatta Szegedi –, a jó renddel készített urbáriumok s a helyi és uradalmi szokás alapján kell megállapítani; ezek az urbáriumok s a helységek szokásai azonban egy megyén, sőt itt-ott egy-egy uradalmon belül is eltérnek egymástól. Ezt a Corpus juris 1743-i királyi privilégiummal megjelentetett kiadása még megtoldta azzal, hogy a szokások, melyeket a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani, hol urbárium szerint valók, hol nem, és abból, mit a régi urbáriumok írásba foglaltak, ellenkező gyakorlat vagy különböző szerződések és megállapodások sokat eltöröltek; az 1729. évi 18. tc. szerint csak a jogszerűen készített urbáriumok hagyatnak jóvá; s vitán felül áll, hogy úriszéken kimondott ítélettel kellene a jogszokások szerint – melyek régi hosszú gyakorlat alapján nyerték el jog és írott törvény erejét s az elavult urbáriumokat kétségtelenül lerontják – a jobbágyok szolgáltatásait, robot-, fuvar- és egyéb terheit szabályozni és mérsékelni. Végül is az úrbérrendezésre várt a feladat, hogy a földesurak tovább is fokozott követeléseinek mértéket szabjon s a sokféleséget közös nevezőre hozza.³⁴

³⁴ Hármaskönyv III. 25, 30. Corpus juris, I. 114. *J. Szegedi*: i. m. 85–86, 836, 840. Törvény-
cikk: 1547: 7, 1548: 32, 42, 1556: 27, 33. *Illés J.*: i. m. 15. *Váczy P.*, i. h. 25. *Kring Miklós*:
Középkori jobbágyágunk szabad költözéséről. Századok 1935. 392, 396–397, 409–412. *Szabó*
István: Hanyatló jobbágyág a középkor végén. Századok 1938. 46–48, 57. *Sinkovics I.*, i. h. 31, 38.
Szabó I.: Tanulmányok, i. m. 79, 82–83, 86, 93, 101, 103, 111. Jobbágylevelek. Összeállította és az
előszót írta *H. Balázs Éva*. Budapest 1951. 21–221. *Úriszék*, i. m. 400, 436–443, 398–399; ugyanitt
az úriszék további nagyszámú pörirata a jobbágyok engedetlenségéről s ellenállásáról. *Wellmann Imre*:
Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In: Pest megye múltjából. Budapest 1965. 157–158.
Varga J.: Jobbágyrendszer, i. m. 71, 86–88, 94–95, 99, 101, 124–125, 157, 165–167, 174,
182–188, 197–199, 206, 208–214, 216, 226, 240–241, 261, 264–265, 267–268, 286, 289–292,
304–305, 307–308, 315–316, 319, 363, 366–367, 370–371, 376–377, 379, 382–383, 450, 452
475, 503–523. *Bónis Gy.*: Középkori jogunk elemei, i. m. 86, 197. *Bolla Ilona–Horváth Pál*, i. h.
24–25, 33.

De tekintsük akár a paraszti birtoklás, akár a falu igazgatási és bírósági joghatóságának alakulását az 1514 utáni időben, mindenütt szembetűnik az ország szokásjogából kikikötött paraszti szokások szívós továbbélése, a földesuraságnak a jobbágy nép fölött való eluralkodása korszakában is a megelőző szabad állapotra mutatva vissza. Amint az egész falusi mikrokozmoszig vajmi kevés fény sugar hatol át a földesuraság s részben a vármegye felső zárórétegén keresztül, úgy annak is csupán gyér nyomai maradtak, hogy a Hármaskönyvre mint szentírára építő földesurak akárcsak korlátozott formában tudomásul vették az attól eltérő szokások továbbfolytatódását; ám arra is akad példa, hogy jogszerűnek ismerik el azokat, a hazai jogot tanulók részére írott kézikönyv például, bár a Hármaskönyv tételeinek rendjében adja elő a tudnivalókat, Werbőczy tanításainak esetenkénti módosulását is föltüntetési részben újabb törvényekre, részben „tenet praxis”-ra való hivatkozással. De a már említett és további tanulmányok sincsenek híjával olyan megállapításoknak, melyek gyöngítik a falu törvényeinek és öngazgatásának földesúrtól való eredetéről s teljes függéséről mondottakat, sőt megkérdőjelezzik érvényüket.

A paraszti birtoklás

Jószereével egymásnak ellentmondó megállapítások már a paraszti birtokjogot illetően tapasztalhatók. Egyik oldalon ott állnak a már idézett következtetések: Werbőczy az élet által kialakított szokásokból merítette a jobbágynek birtokáról való rendelkezésére vonatkozó tételeit, a Hármaskönyv tekintélyével „táplálta” a jobbágybirtok régi rendszerét, megörökítette a középkorban kialakult birtokjog alapvonásait, s így utána is a középkori jobbágybirtokon szokás útján kifejlődött szabályok éltek tovább; tévedés, hogy Werbőczy idején még birtokképes volt a magyar jobbágy, de ez később elsikkadt, birtokképesége alapján változatlan volt századokon át. Majd tovább: „Werbőczy a bosszú heves szavával hirdette meg a következő nemzedékek számára is a magyar jobbágyság örökös szolgaságra vettetését, bére és munkája jutalmán kívül való vagyoni megfosztottságát, azonban a jobbágy öröklési és vagyoni rendjének szilárd, az élet talajában gyökerező szokásaihoz Werbőczy nem nyúlhatott hozzá, megfogalmazta tehát azokat, s így lett az elzuhanó magyar jobbágyságnak egyszerre rontó és istápoló szelleme.” Másfelől viszont ezt olvassuk: a jobbágyság vagyoni rendszere „az élet természetes tényeinek hatása alatt mintegy a maga erejéből virágzott ki, a szokás erejével formulázva meg szabályait, melyek a középkori jobbágysághoz vezetnek, annak sokáig emelkedő társadalmi vonalában indultak el”; „az örökös megkötöttség korában is tovább élt a középkor utolsó századaiban megformálódott jobbágyság birtoklási-vagyoni rendje”; ha a földesúri jog mellett voltak lehetőségei a jobbágy-öröklésnek és -végrendelkezésnek, föltehető, hogy azonos mértékben a birtokképeség egyéb pozitív jogainak gyakorlása is szabad volt; a tulajdonra akkor más igények is tapadtak, a jobbágy földjén egyszerre kettős: földesúri és jobbágy-igény érvényesült.

Ami a faluközösségnek a község határával, azon belül is a szabad élő földdel való rendelkezését illeti, a földesuraság hatalmi terjeszkedését megelőző korszakból nincs nyoma annak, hogy ezt a jogot a földesúr korlátozta vagy annak félretételével a faluhatárnak egyéni birtokba nem vett földjeivel tetszése szerint rendelkezett volna. 14. századi források bőven megemlékeznek közös földekről, erdőkről, legelőkről, halászó-

vizekről; szilárd paraszti birtoklás tapadt hozzájuk, az ispán nem adhatott belőlük másnak a falubeliek beleegyezése nélkül. Az egyes falvakhoz tartozó halászóvizet a faluközösség osztotta fel tagjai között, emellett kisebb vizeken egyes jobbágyok is gyakorolták a halászatot ellenszolgáltatás nélkül. Helyenként a földesúr is foglalt halban. gazdag vizet magának, s megindult a paraszti halászás korlátozása. De a halászóvizek túlnyomó része a 16. századra is paraszti kezelésben maradt, a század közepén már általában a földesúrnak való halfogás kötelességével terhelve. Egészben véve még maga Werbőczy is hangoztatta, hogy határigazítás során a faluhatárokat annak megfelelően kell elkülöníteni, ahogy a földeket, az erdőket, a szőlőhegyeket, a réteket a falu jobbágyai hosszú idő óta valóságos uralmuk (reale dominium) alatt [!] és használatukban bírták és tartották, úgy, hogy elég földjük, erdejük, cserjésük, szőlőjük, vizük és kaszálójuk legyen. Híradások közös határról, falu földjéről, fűvéről később sem hiányoznak, bár a földesúrnak kisajátító törekvései elsősorban az egyéni többletmunkát nem hordozó, közösre maradt földeket vették célba, ami megint csak a faluközösségekben érvényesülő szokás továbbható erejét bizonyítja. Túl halászóvizek maguknak foglalásán, igyekeztek az erdőségek legértékesebb részére rátenni kezüket, de nem annyira a fahaszon kedvéért, mint inkább, hogy vadászási kedvtelésüknek zavartalanul élhessenek s a jobbágyaik által addig szabadon gyakorolt makkoltatásért díjat illetőleg sertéstizedet szedhessenek. A jánosházi (Vas megye) uradalom 1635-ben perbe fogott jobbágyai mégis kijelentették: régtől fogva élnek a szabadsággal, hogy egyik falu a másiknak határán is jártatja marháját, s az a kívánságuk, hogy a dolog ennyiben maradjon; az úriszék nem is látta megokoltnak, hogy változtasson rajta, de csak az erdővel szomszédos falvaknak hagyott ott szabad makkoltatást, távolabbiakat annak fejében tized adására kötelezett. Az jutott ebben kifejezésére, hogy a földesúr elismerte a falvak igényét saját szabad élő földjük, a szomszédtság révén határukhoz tartozónak tekintett erdő szabad használatára. Azok a földesúrnak, kik a 15. század második felétől fogva az erdő egy részét eltiltották jobbágyaik elől, nem a telekszervezethez tartozó földekből vontak el, amint olvassuk; a falu eredetileg osztatlanul közösen bírt határából az idő során lett egy-egy rész egyesek birtokává: jobbágytelkekké s a földesúr gazdaságának részévé. Erdőrészek földesúri tilalma ahhoz kapcsolódott, hogy a rendek már tíz évvel a parasztháború előtt eltiltották a jobbágyokat vadászástól és madarászástól azzal az ürüggyel, hogy ennek kedvéért a szőlő- és földművelést csaknem abbahagyták, Isten ellen vétkezve ünneppon is azzal foglalatoskodnak. sőt annyira rabjává lettek, hogy többnyire koldusbotra jutottak, sőt némelyek, lopásra és rablásra vetemedve, akasztófán végezték életüket. De a valódi okot is elárulja a törvénycikk, midőn arra hivatkozik, hogy a vadászással és madarászással a jobbágyok nem szégyellik földesuraikat jövedelmük semmivé tételével megkárosítani. Azaz, a vadászatot minden ellenszolgáltatás nélkül űző versenytársaiktól akartak az urak megszabadulni, ám korántsem teljes sikerrel, amint a tilalmak ismétlődése mutatta. Az ellen pedig, hogy az erdő egy részét azért tegyék parasztnak tilalmassá, hogy ott a vad zavartalanul szaporodhassék (pedig anélkül is elég kárt tett a falubeliek vetéseiben), amint láttuk, a 18. század neves jogtudósa fölemelte szavát, hangsúlyozva, hogy az erdőkben szabad legeltetés illeti a jobbágyokat. Az állattartás hagyományos igényei a nép részéről valóban oly nagy súllyal estek latba, hogy a legelőből a maguk jószágának ritkán különítettek el egy részt a földesúrnak, s hogy feltöressenek belőle maguknak, azért sem sűrűn. Bár az uradalmi nyájak térfoglalása enélkül is kevesebbet hagyott belőle a falu állatállományának, a legelő

úr és jobbágysai között legnagyobb részben közös maradt, s így használatába, mint a tilalmassá nem tett erdőkébe is, megmaradt a parasztközösség beavatkozása. A falubeliek legelőhasználatáért ellenszolgáltatást — ilyennek ugyanis a juhok, a kecskék és a méhek szaporulatából járó kilenced meg a „konyhai ajándék” bajosan volt tekinthető — még olyan földesúr sem kívánt, aki mindenképp érvényesíteni akarta kizárólagos tulajdonjogát; az eredmény egy részével, esetleg munkával vagy pénzzel a jobbágy csupán halászás, nádválgás, faizás, makkoltatás fejében (de az utóbbiért külsőknél kevesebbel) tartozott s néhol még bizonyos fajta gyűjtőgetésért. Ez azonban többnyire csak a földesúr által magának külön fenntartott részekre vonatkozott; ezeken túl a faluközösség semmi külön szolgáltatás vállalásával nem adta jelét annak, hogy felsőbb földesúri birtokjogot ismer el a szabad élő földön, ehhez az ősi szokásoknak megfelelően a paraszti közös birtoklás tovább is hozzátapadt.³⁵

Csupán a pusztává lett hajdani falvak határán érvényesítették teljes tulajdonjogukat a birtokos urak, ha újra nem telepítették be azokat; az élő gyakorlat alapján egy ideig jóváhagyták ugyan a szomszéd községek igényét a puszták használatára mind nagyobb összegű bér fejében, majd hogy ezt még magasabbra csigázzák, távolabbi falvaknak is engedtek ott főképp legeltetni, végül pedig a parasztközösségek addigi használatának kizárásával többnyire örmény vagy görög marhakereskedőket juttattak bérlethez a pusztákra, esetleg szegődményeseket foglalkoztattak vagy majort létesítettek ott. S mert élő falvakon belül is viszonylag későn avatkozott be az államhatalom az adóalap sértetlen megóvásáért, a jobbágytelkek közül a pusztán maradtakra gyakran ugyancsak nem habozott kezét rátenni a földesúr. Ritkábban tette meg ezt népes, művelés alatt álló jobbágytelekkel, akár a paraszt hanyagságának vagy engedetlenségének, rossz magaviseletének ürügyén, akár arra hivatkozva, hogy atyafiságos osztozkodás miatt az egyik családtagnak van rá szüksége; a telek egy részének elvétele s ennek révén egy-egy jobbágy szántó- és rétbirtokának kisebb hányadra való alászállítására sűrűbben került sor. De mindaddig, amíg a Habsburg abszolutizmus — végül is az úrbérrendezés során — útját nem vágta a jobbágytelek-állomány megcsonkításának, lehetőség szerint a falu népe örködött rajta, a szokásjoghoz híven parasztföldnek tekintve azt. Előfordult, hogy jobbágytelkek gazdátlanvá válását nem jelentette a földesúrnak, vagy ha megtette is, mint láttuk, maga vette használatba azokat. De gyakran a földesúr sem tartotta meg magának, hanem más jobbágyainak juttatta a pusztán maradt jobbágytelkeket.

Az ilyen földek paraszti jellegének hallgatólagos elismerésén túl nyilván annak is része volt ebben, hogy az elhagyott jobbágytelkek a többiekkel elvegyülve feküdtek, s dülönként széttagolt szántó- és rétdarabjaik a falu közös művelési kényszerének voltak alávetve. Nagyobb birtokos ezért arra törekedett, hogy a parasztdülöktől elkülönítve hasítsa ki majorságát, s ilyen módon saját üzemét mentesítse a közös nyomásos gazdálkodás kötöttségeitől; a többi szántóföldön és réten azonban a falu elüljáróságának tiltó és szabadító határozatai akkor is érvényesültek. Közép- és főképp kisnemes pedig általában beletörődött abba, hogy a részére művelt földek a jobbágyok nyilasai közé ékelődve kerüljenek el szerteszét. Már 14–15. századi adatok arról tanúskodnak, hogy nemes urak

³⁵ Hármaskönyv I. 83. 1504. évi 18. tc. CS III. 181, 241–242. Szabó J.: A jobbágy birtoklása. 20. Imreh I.: Székely falutörvények. 11, 22. Székely Gy., i. h. 86, 90–94, 105. Úriszék. 308–309. Degré Alajos: Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a 18–19. században. Levéltári Közlemények 1961. 93, 95, 103–109.

földjei, nyilas osztásnak alávetve, közös nyomásos gazdálkodásba ágyazva, a parasztokeával elegyesen (mixtim) feküdtek, legtöbb helyen a falu közössége osztott szántóföldet jobbágnak, uraságnak egyaránt. S amíg tovább élt a periódikus újraosztás gyakorlata, kisebb birtokosnak rendszerint változatlanul a jobbágyok dűlőiben juttattak szántó- és rétdarabokat, általában több nyíl erejéig. A faluközösségnek s az általa zsinórmértékül szabott törvényerejű szokásnak meghatározó erejét mutatja, hogy a földjuttatás s a hozzá társuló kötött gazdálkodás, bár területileg eltérő huzamossággal, az örökös jobbágyosság, a földesuraság elhatalmasodása idején is szilárd keretbe foglalta a falu mindennapi életét. Amint láttuk, a földközösségnek külön utóélete volt a töröktől visszahódított országrészben, s legtovább Erdélyben s részint más keleti területeken maradt életben. A Királyhágón túl oly szívósan ragaszkodott hagyományos rendjéhez a faluközösség, hogy azt a földesuraktól nem hagyta megzavarni. Amikor közbirtokosok ténylegesen föl akarták osztani egymás között egy-egy falu közösen bírt határát, a közösség kitarított mellette, hogy csak a nyilakról egyezkedjenek. S ha a faluba új megtelepülőket akart ültetni az uraság, a jobbágyföldök megszokott rendjén nem tehetett túl magát, nem kívánhatta, hogy a falu új nyilak szerint osszon nekik. Az Alföldön a községhatárt sok helyt még a 18. század közepén is a lakosok szabad birodalmának tekintették, szántóföldet, kaszálót a bírák osztottak „mind szegénynek, mind boldognak érdemek s értékek szerint a házak sorjában”. Ezen a tájon az újjátelepüléssel egybefonódó paraszti vándormozgalom idején számos helyen tartotta még magát a közösségnek az egyesek földben és terhekben való részesedését meghatározó, rendkívül széles és mély hatásköre. De amikor a nyilvetésnek már csak az volt a rendeltetése, hogy minden alkalommal a helyét jelölje ki dűlönként egy-egy gazda földdarabjainak, majd miután az újraosztás végképp abbamaradt, a határhatalom terén még tovább is nélkülözhetetlenné tette a közösség autonóm tevékenységét a dűlős-nyomásos rendszer. A művelési és legelőképnyszer intézése a paraszt mindennapi munkájának a falutörvényekben kikristályosodó közvetlen tapasztalataira épült, abba a tágra nyíló földesúri igény sem tudott, nem is akart behatolni és beavatkozni.

Amint a faluközösség őrizte az egyéni birtokban levő szántó- és rétdarabokon folyó gazdálkodás irányítását illető hatáskörét, úgy a parasztgazdák e telki földjeiket már a megszokott mértékben beléjük fektetett munkájuk révén is lényegében magukénak tekintették. Számos példa adódott zálogba vetésükre, sőt eladásukra, amint azt erre vonatkozó felsőbb tilalmak is tanúsítják. Bihar megyében a parasztok még a 18. század derekán is adták-vették a jobbágytelkekhez tartozó földeket az uraság engedélye nélkül, úgy, amint a török időkben tették. Általában elég volt, hogy a földesúri felsőség valamelyest meglazuljon, a föld tulajdonából a nemesi „szokásjog” által kirekesztett parasztság máris szabadon kívánt élni azzal a jogával, mely az évszázados művelés és használat alapján ősi szokás szerint a föld bírásával ruházta fel őt. S nemcsak a tényleges gyakorlat ütött itt-ott rést a nemesi földtulajdon igényelt kizárólagosságán. Werbőczy ugyan, hogy a nemesség számára a római jog „tulajdon” fogalmának megfelelő birtokjogot biztosítson, ahhoz a tételéhez, mely szerint a szokásjogot a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani, sietett hozzáfűzni: ezt nem úgy kell érteni, hogy a paraszt által valakinek hagyományozott vagy eladott jószágot (haereditas) örökre szóló joggal (jure perpetuo) el lehetne idegeníteni a földesúrtól, mert a parasztnak ura földjein örökre szólóan semmi joga sincs, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti. Nem habozott ezt kimondani, holott a feudalizmus eredetileg „távolról sem tekintette a tulajdonjogot valamely dolog

fölötti teljes és kizárólagos uralomnak". S jellemző, hogy a magyar parasztban még a 20. század elején is továbbélt a faluközösségben egykor törvény erejével érvényesülő jogszokás, mely szerint joga van annak a földhöz, ki azt használja, gondolja. S a 18. század jogászok felkészítését szolgáló kézikönyve helyben is hagyja azt a sok helyen élő szokást, mely szerint a jobbágyföldeket: szántót, rétet, szőlőt, kertet, káposztaföldet, komlóskertet s gabonaőrle- és fűrészmalmokat (mert ezek is a telkekhez tartoznak nem kevés helyen) s azok tartozékait elidegenítik — úgy azonban, hogy a földesurakat ezáltal ne érje sérelem. Csak azt jegyezte meg, hogy a „proprietas” szó, melyet a parasztok földvételei szerződésébe be szoktak iktatni, ezúttal csupán annyit jelent, hogy az eladó nem fog élni visszavételi igénnyel, tehát az nem megy a földbirtokos rovására. Ugyanakkor kifejtette, hogy a falvak közföldjétől fokozott erőfeszítéssel elhódított szőlőt és irtványt illetően a parasztot bizonyos korlátozott proprietas és haereditas illeti, a földesúr dominium directum-ával párhuzamosan dominium utile. Ennek megfelelően őt szőlejből és irtványból csak akkor becsültetheti ki a földesúr, ha ennek az utána (tulajdonképp jogelismerésül) járó censust (canon-t) legalább egy éven át nem fizeti, különben pedig az utódtól illetőleg vevőtől válthatja igaz értékükön magához, amikor akarja — azaz a tulajdonos változásakor. A gyakorlatban arra, hogy szőlőt vagy irtásföldet bármikor magához váltson az uraság, csak olyankor adódott példa, ha külső ember szerzett ilyet a falu határában. Nincs benne meglepő, hogy külön hely illette a szőlőt és az irtványt, melyekbe a közönségesnél jóval nagyobb munkát ölt a paraszt; ezeket a helyi szokás szerint szinte nemesek módjára hagyományozhatta s szabadon adhatta-vehette, mint azt a velük kapcsolatban sokhelyt kialakuló élénk forgalom is tanúsította. Ha a szokás úgy tartotta, hogy e „szorgalmi földeket” ajánlják fel átruházásuk esetén másnak, ez a szomszéd, esetleg rokon volt, olykor még a földesúrnak való bejelentés is hiányzott. Még az ország nyugati részén, a Batthyányak földesurasága alatt görnyedő jobbágyok is kitarottak amellet, hogy a földesúrnak nem kell fölkinálniuk elidegenítésre kerülő szőlejükét. „Az my peniglen azt illetj — jelentették ki —, hofi senkj seoleyt el nem athatja, hanem az mj kegelmes vrunkat, megh az kj feodes vrunk, azt kel megh kinalnunk vele, ez soha sem teorweniunk, sem sokassunk nem uolt. Hanem teorweniunk az, hofi ver szerient valo attiankfiat es somszidinkat kinallyuk megh es eszeken kiwl az kinek adhatok, annak attok.” Az úriszék, jóváhagyva a falu bíróságán hozott ítélet érdemi részét, csak a csatlakozó, idézett mondatról tartott szükségesnek annyit megjegyezni, hogy nem állhat meg az a kitétel, mely szerint szőlő eladásakor — valamely igényelt szokásnak megfelelően — nem kell értesíteni a földesurat; neki ugyanis szabad bárkit szőlejből kibecsülni, ezért ilyen elidegenítésről értesülve eljárhat az ország joga szerint, úgyhogy eladásról a hegymester mindig köteles őt értesíteni. A paraszti állásfoglalás azonban nem bejelentésről, hanem fölkinálásról szólt, márpedig hogy ezzel a földesúrnak nem tartoznak, azt ennek jogi képviselője sem vitatta. A lényegében helybenhagyó úriszéki ítélet is annak volt a bizonyossága, hogy a szőlőket az ország nyugati vidékén is szabadon adták-vették. Bejelentést az átruházásról — hogy ez az „uraság hírével” történjék, Mária Terézia urbáriumá is előírta, ugyanakkor, midőn a jobbágytelekhez tartozó földek elidegenítését tiltotta — azért kívánt a földesúr, hogy tudja: kik birtokosok a hozzá tartozó szőlőhegyen, tehát kiktől jár neki bordézsma, illetőleg hegyvám. Persze előfordult, hogy egy-egy szőlődarabot gazdjának változásakor megváltott, de inkább, hogy neki tetsző új birtokosra ruházza, nem pedig, hogy magának tartsa meg. A szőlőt

ugyanis igaz értékén, nem a csupán tizedrészeivel fölérő közbecsűn kellett magához váltania, mégpedig a falusi bíró és esküdtek értékelése alapján, s ennél a szolgabírónak és esküdtjének nem kellett jelen lenni, ha közreműködésüket a helyi szokás nem kívánta. S ha aztán a szőlőt majorsági kezelésben akarta tartani az uraság, a megváltás tekintélyes költségéhez még vincellér, napszámosok vagy szakmányosok felfogadásával járó, ugyancsak nem csekély kiadás járult. A paraszt irtásföldjét is, ha más jogcímet (engedély hiányát vagy az utána járó földbér elmaradását) nem talált rá, váltásösszegért volt kénytelen megszerezni a földesúr, a Hármaskönyv szerint ugyan közbecsűn, de 18. századi jogi felfogás értelmében ugyancsak igaz értékén. A jobbágnak szőlejehez és irtványföldjéhez fűződő birtokjogát ugyanis az emphyteusis-hoz tartották hasonlóknak, de annyiban előnyösebbnek az örökbérletnél, hogy az utánuk lényegében a földesúri jog elismeréséül fizetett díj meg sem közelítette a bérelt birtok jövedelméhez arányított bérösszeget. E szorgalmi földek bírásában a legmagasabb fokon mutatkozott meg a parasztnak az örökös jobbágság, a személyes kiszolgáltatottság idején is a tulajdont megközelítő, az „incapacitas” fogalmával össze nem férő birtokjoga. S bár a Hármaskönyv szerint nem illette meg több munkája díjánál s gyümölcsénél, a jobbágytelek szokás szerint való öröklődése ugyancsak a parasztot földjéhez változatlan erővel fűző szálakról tett bizonyosságot. Arra is akadt példa, hogy jobbágy nemesi fundust vásárolt, s ebben az úriszék nem is látott kivetnivalót; bírságot csak azért rótt ki, mert engedélyt nem kért rá a paraszt. Igazán gondot az okozott itt a földesúrnak, hogy a nemesi föld bírása alkalmat ad a jobbágykötelekből való kibontakozásra. A fő ellenintézkedés ezért kezesek állításának előírásából állt – az ellen, hogy jobbágy nemesi földet ne bírasson, semmi sem történt.³⁶

Nem igazolódik be tehát a parasztnak birtokjogától való teljes megfosztottsága abban az időben sem, amikor a földesuraság, a Hármaskönyvet zászlajára tűzve, valóban elhatálosodott a faluközösség s az egyes jobbágyok fölött. Werbőczy korántsem „az életből, az élet által kialakított szokásokból merítette” a nemesség által alapvetőnek tekintett tételét, hogy a föld egészének tulajdona a földesurat illeti; könyvében nem a paraszti birtok hagyományos rendszere kapott a jogtudós tekintélyének súlya révén aranyfedezetet, annál kevésbé jutott istápoló szellem szóhoz általa. De nem is a bosszú érzése: az indulat hevével sokkal inkább a földesúri érdeket szolgáló megfontolás, pőre célzatosság diktálta a Hármaskönyvnek s a törvénynek a parasztságra nézve kárhozatos szövegét. Ám a mély gyökerekkel nem rendelkező „szokásjogi” konstrukció az évszázadokra visszanyúló valóságos szokások szerves, terebélyes együttesét mindenestül nem tudta maga alá gyűrni, a paraszti birtoklás ellen intézett hirtelen frontális támadás nem ért

³⁶ Hármaskönyv III. 30. *J. Szegedi*: i. m. 225–226, 836–840. *MGSz* 1898. 170–172. *Nyulászi János*: A falusi jogközösségek. (Magyar jogászegyleti értekezések. XXXII. 6. 256. sz.) Budapest 1906. 4. *Degré Alajos*: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlás: jog kialakulása. In: Illés József-*emlékkönyv*. Szerk. *Eckhart Ferenc* és *Degré Alajos*. Budapest 1942. 129–136. *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása. 8, 21, 35–39, 41–46, 49, 55–56, 58–59, 62–63, 77. *Sinkovics I.*, i. h. 32. *Szabó I.*: Tanulmányok. 156, 164, 193, 195. *Székelly Gy.*: i. h. 97–100. *Úriszék*. 275–276, 360, 743–744. *Eckhart F.* (i. m. 20.) a szőlőátruházással kapcsolatos úriszéki ítélet szövegét magyarul úgy adja vissza, hogy „a földesúrnak való felkinálás meg kell, hogy előzze az ország joga szerint az ilyen szőlők eladását”, holott az csak értesítésről („admonere”, „ad notitiam domini terrestri semper dare”) szól, nem utalva arra, hogy ez előzetesen történjék, semmiképp sem felkinálásról. Nem fogadható el tehát a levont következtetés: „Ezzel eltemették a jobbágyok régi szabadságát azon a vidéken.” – *Varga János*: Jobbágyrendszer, i. m. 484–489, 494–495. *Bónis Gy.*: i. m. 87–89, 92.

el teljes eredményt. A Hármaskönyv nem is vállalkozott arra, hogy kimondja: a jobbágy nem rendelkezik birtokbírhatási joggal. A római jog hatása inkább kifejezésekben nyilatkozott meg, s annak hangsúlyozása, hogy a jobbágyot az „örökségből” semmi rész nem illeti, a földesúr számára nem jelentett teljes és kizárólagos uralmat a föld felett.

A falu szokása

A faluközösség életét meghatározó szokások, törvények eredetének megítélésében ugyancsak nem hiányzik az eddigi kutatási eredmények ellentmondásossága. Azzal a megállapítással szemben, hogy a törvényt a földesúr adta a falu kezébe, tovább ezt korlátozó megfogalmazások találhatók. Ezek a törvények „a jobbágyfaluk életével általában összhangban voltak”, sőt „a szokásokat a földesúr és a jobbágy érdekei közösen hozták létre”, „a jobbágyfaluk belső életének a szabályait a földesúr és a falu közös munkája fejlesztette ki”. Amint a község nem formálhatott átfogó rendelkezéseket a földesúrnak „híre nélkül”, úgy ők sem írhattak elő a falu egyetemét érintő kérdésekben kötelező erejű utasításokat a maguk szakállára. „A földesúri akarat éppen a falu életének befolyásolása és kezelése terén teljesen önhatalmúlag a valóságban nem igen nyilatkozhatott meg. A falu életének törvényszerűségeit a földesúri érdekek is méltatnia kellett.” „A gyakorlati élet helyenként alakította azokat a birtokos akaratával vagy anélkül.” „Jóllehet . . . a 16–18. századokból fennmaradt 'falukörnyékek' a földesúri felsőség jegyeit viselik magukon, nem lehet kétséges, hogy a jobbágyfalvaknak mindenféle megvoltak saját törvényeik, és pedig már a középkorban is”. „Erős, természetes tényezők formálták a falu belső életét”, nagy erejű szokások szabályozták azt. „A különböző vonatkozásokban, . . . az ország különböző részeiben más-más földesúr alatt is lényegében azonos szokások tükröződnek”, belőlük közös, általános vonások bontakoznak ki, „meglehetősen csekély kitérő görbékkel, jellemzően a természetes tényezők hatására nagyjából egységesen és nagy szilárdsággal mozgó jobbágyéletre”. A faluközösség „önkormányzatában a falu közösségi életének eleven ereje élt, s színes és gazdag szokásvilágot termelt ki”.

Nyilvánvaló, hogy a falvak népének szilárd megtelepedését követően, midőn a vérségi kapcsolatok szomszédsági egymásrautaltságnak adtak helyet, formálódott ki a szokásoknak a közös szükségletekből s törekvésekből következően alapjukban egységes, ugyanakkor a helyi adottságokhoz simuló változatokkal teljes együttese, nem pedig földesúri rendelkezések nyomában. A falu létérdekének biztosítását, a kölcsönös egymásrautaltságon épülő együttélést, a község tagjait megillető földek és haszonvételek juttatását, a bajok megelőzését, a vétségek megzabolozását, a megelőzést megalapozó gazdálkodás körül forgó mindennapi életet szolgáló rendszabályok idő jártával szerves szokásrendszerre ötvöződtek egybe, a fejlődés során esetenként új elemekkel gyarapodva kötelező törvény erejét nyerték, alkalmas alapot adva arra, hogy az egész agrárélet rájuk épüljön. Már 14. századi források hírt adnak róla, hogy a falvak szokásának megfelelően (*iuxta ritum et consuetudinem villarum*) folyt a határ birtoklása és használata. Majd maga a Hármaskönyv hangsúlyozza, hogy a jobbágyoknak amint állapotuk sokféle, úgy szokásjoguk is, s azt a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani. Amint a szőlőhegyeken érvényesülő rendtartás: a nyugati országrész szóhasználata szerint a „hegy frángja” (törvénye) ősi eredetű szabályokat foglalt össze, úgy a „falukörnyék” törvénye is régi szokást,

élő gyakorlatot rögzített, a község „régí szokott elő törvényét”, a távoli múltba visszanyúló szokásjogot. Évszázados együttélés során kiformalódott elvekben és gyakorlati szabályokban, parancsokban és tiltásokban öltött testet a falu rendje, kötelező erővel határozva meg a község tagjainak tevékenységét, magatartását, egymáshoz igazodását, egész életrendjét. S amint részt vettek az önálló falusi szabályalkotásban, úgy a közösségi rendbe is betagozódtak a parasztsorban élő kismesek, sőt a falu körében élő kisebb birtokosok is – s tudjuk, együttvéve az uralkodó osztálynak igen jelentős részét alkották. Csak a nagybirtokosok s részben a bene possessionati kötötték jóváhagyásukhoz a földesuróság elhatalmasodásától, főképp a 16. századtól fogva a falu könyvébe foglalt rendszabályok érvényesítését, s módosították azokat, ha érdekük úgy kívánta, esetleg maguk adtak ilyeneket a községnek, de tekintetbe véve ennek addigi rendszabását. Máskor, például a magyaróvári uradalom maga írta elő a hozzátartozó falvaknak, hogy „jó rendtartásba foglalják magukat mind a faluban, mind a mezőségekben, valameddig az ő határuk tart”, ugyanakkor azonban nyilvánvalóan rájuk bízva a szabályok együttesélmegalkotását. Jóval korábbi, az eredet szempontjából sokatmondó forrás viszont épp arról tudósít, hogy a földesúr kíván a népi szokásokra támaszkodni: 1470–1471-ben a a kisvárdai uradalom összeírta az ottani falvak szokásait és törvényeit. Amire hivatkozás történik: az Abaúj megyei Forró mezőváros rendtartása sem szól egyértelműen a földesúri eredet mellett. Az ottani bíró az esküdtekkel és a néppel együtt 1601-ben kész szabályzatot mutat be földesúrnak: Kassa városának. Igaz, a földesúri hatalom előnyomulása jegyében azzal a megokolással terjesztik elő a rendtartás szövegét, hogy Kassa bírája és tanácsa korábban is ilyen törvényben tartották őket, erről könyvük is volt mind a falu, mind a város akaratából. Miután azonban az „a töröktől” elveszett, az a kívánságuk: hadd „építsenek” újra falu könyvét. S nemcsak a kezdeményezés indul ki a faluközöségtől: a kérés megszövegezése azt sugallja, hogy magának a rendszabásnak is a község az értelmi szerzője. A falu könyvét „régí atyáik rendi szerint” akarják „építeni”, törvényeik írásba foglalását a faluval egyetemben régi atyáik igazságos törvény szerint való jó rendtartása s utódaik épülése kívánja. Zalány székelyföldi falu példája pedig kétségtelen tanúságot tesz róla, hogy a község életének rendjét, az ott élők maguk-mihez tartását megszabó szokások eredetileg magától a helybeli parasztságtól származtak. 1699-ben egész népe összegyűlt a templom előtt, hogy egymás között elvégezzent, majd írásba foglalt törvényeinek megerősítését kérje az alkirálybírótól örök emlékezetre; mind az írásban rögzítés, mind a jóváhagyás csak utólag történt tehát. A Bereg megyei Kígyós község pedig a maga törvényének önállóságát mintegy a szövegnek a legmagasabb felsőség módjára való megkezdésével – „Mi bírák, esküdtek, egész helység adgyuk tutttára minden rendbeli jó urainknak” – tanúsítja. A falu pusztává lett, s amíg oda (föltehetően a 18. század elején) vissza nem szálltak s meg nem erősödtek, helységük régi törvényei „mintegy halgatásban voltak”. Hogy azért „egymásnak is becsületit jobban megadnók, minden dolgok is rendesebben folynának közöttünk, ez okból Isten áldásit helységünkre s személyünkre várhatnók, helységünk törvényeit Isten segedelme által újabban . . . irattuk le.” A falu törvényének rendelkezései ezúttal is régi időre mennek vissza s az egész község áll földesúrtól, megyétől a 18. században is független megújítása mögött. S jellemző, a földesúrnak járó szolgáltatások mértékének megállapításában is mekkora jelentőséget tulajdonít a falvakban élő szokásoknak az egykorú jogi felfogás. Hogy munkában, természetben, pénzben mivel tartozik földesúrnak a jobbágy, igazság szerint készített urbá-

riumokon kívül a helység és az uradalom szokásából kell megállapítani – írja elő az idézett jogi kézikönyv; az első helyen említett urbáriumok jelentőségét azonban mindjárt kisebbiti azáltal, hogy azokat, akár az így nagyobb szerephez juttatott helyi szokásokat, nemcsak egy vármegyén, de gyakran egy uradalmon belül is egybe nem hangzóan mirősíti. A falvak szokásainak és törvényeinek a felsőbbség által is elismert különbözősége fokozott hangsúlyt ad megalkotásukban és érvényre juttatásukban a faluközösség szerepének.³⁷

A falu igazgatása

A falu igazgatásának létrejöttéről és önállóságának ezzel összefüggő mértékéről ugyancsak hiányzik az egységes állásfoglalás az idevágó irodalomban. Az egyik megállapítást, mely szerint a falu „nem a parasztság társadalmi alkatából fejlődött ki, de benne legtöbbször valamennyire a parasztság öngazgató akarata is megnyilatkozott”, továbbiak nem kis mértékben módosítják. „A közös tevékenység a falu szervezetében már a kezdeti fokon megvetette az önkormányzatnak, közös dolgaik önmaguk által való ellátásának az alapjait is. E kezdetleges autonómia alapvonásai azután a későbbi fejlődés során is megmaradtak, minthogy az magából a falu alkatából következett.” A faluban önmaga belső életének folytatására szükségszerűen igazgatási szerkezet szerveződött, „a falu szerves közössége együtt formálódott meg a falu megtelepülésével, s a közös együttélés mindjárt közös feladatokat, közös felelősséget és közös tevékenységet alakított ki”, „a faluközösség kibontakozásával együtt meg kellett születnie a falu szervezetének is”. Az önkormányzatot „a falu együttélő emberi közösségének belső adottságaiból” adódó közös feladatok hívták életre. „A középkor utolsó századaiban a földesúri [!] falu szervezetében már meglehetősen jellegzetesen kiformalódva jelentkezik a falu igazgatása.” „Legtöbb helyen a falusi közösség hatalma egyaránt a közös érdekhez igazodásra kényszeríti a paraszttelket és a földesúri üzemet.” Csakhogy „a faluszerkezet és a benne sarjadó önkormányzat a földesúri hatalom kialakulásával a 13–14. század óta [!] ennek nyomása alá került”, „a jobbágyfalvaknak kezdettől fogva [!] erős függőségek nyomását

³⁷ *Szo* 387. Sátoralja-Újhely Barátságának községi rendszabályai. Hazánk VII. k. 378–387. *MGSz* 1898. 168–173; 1900. 127–129; 1901. 415–416. *Barta László*: A közigazgatási intézmény története Magyarországon. I. Budapest, 1882. 86. *Nyulázi J.*: i. m. 12. *Kérészy Zoltán*: Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871:18. tc.) előzményei. In: Illés József-émlékkönyv, i. m. 251. *Schwáb Mária*: Az igazságszolgáltatás fejlődése a török hódoltság idején az alföldi városokban. Budapest 1939. 52. *Szabó I.*: A magyar parasztság története, 8. *Új*: A jobbágy birtoklása. 12, 46–47, 63. *Sinkovics I.*, i. h. 30. *Imreh I.*: Székely falutörvények. 9–10. *Szabó I.*: Tanulmányok. 286–288. *Székely Gy.*, i. h. 88. *Eckhart F.*: i. m. 77–82. A „fráng” kifejezést *Eckhart* a pallosjog megsértésének büntetésére magyarázza, de azután adatokat sorol fel arról, hogy városnak, helységnek, szőlőhegynak, malomnak, vásárnak, szerződésnek frángjáról is történt említés. Valójában nem általában véve „a békeség megzavarásának, a nyugalom erőszakos eszközökkel való megsértésének” bírságát értették rajta, hanem a szokásjogot megtestesítő szabályok ellenére elkövetett vétségek büntetését. A faluközösségek rendelkezéseihez többnyire hozzáfűzték a megszegőkre kiszabott bírság meghatározását. Az ország többi részében használatos „tilalom” szónak felelt meg a nyugati területen előforduló „fráng”, föltehetően latin „frango” szóból való származásával is utalva arra, hogy mi jár a tilalmak „megtöréséért”. *Úriszék*, i. m. 1008, 1011. *Szabó I.*: A középkori . . . 70, 86, 90–92. *Bolla I.*–*Horváth P.*, i. h. 18, 20. *Csizmadia Andor*: A falusi közösségek Délkelet-Európában a középkor után. Uo. 50.

szenvedő csekély autonómiaja . . . elszűkülni kényszerült”. „A jobbágy és a földesúr személyessé és örökössé tett viszonyában nem lehetett többé természetesen komoly továbbfejlődési lehetősége a paraszti önkormányzatnak sem”, „a falu önkormányzati élete fokozatosan elsüllyedt”. „Az 1514. évi bukás . . . egyszerre elzárta . . . a kezdetleges faluönkormányzatok kiteljesedése előtt az utat.” Sőt „nem volt többé helye a paraszti önkormányzatnak”, „elenyésztek a paraszti önkormányzatnak előbb már bontakozó hajtásai”. „Az elnyomó földesúri hatalom a falusi önkormányzatot elnyelte.” Tovább a már említetteken kívül mégis ezt olvassuk: „A földesúri felügyelet alatt . . . az öngazgatás még nem enyészett el.” „Valamit a legmélyebb süllyedés sem tudott megsemmisíteni: a faluközösségek rendszerét, melyben a mélyre zuhant jobbágyiságnak továbbra is élni kellett, s amelyben a közösség életéből fakadó elemi önkormányzatot így vagy úgy továbbra is gyakorolnia lehetett.” „A parasztfaluban a parasztság legmélyebbre süllyedése idején is gyakorolt valamilyen önkormányzatot, mert a falu közösségi élete másként nem működhetett.” Midőn a földesúri gazdaságon kívül a közhatalom közigazgatási igényei is feladatokat róttak a parasztfalu szervezetére, „maga az önkormányzat . . . teljesen nem esett ki ezután sem a falu életéből”. A bíró a földesúr tetszéséből, majd a közhatalom parancsára viselvén tisztségét, „a magyar falu önkormányzata valósággal elenyészett, belső életének a rendezése nagy mértékben ki is siklott a kezéből. Azonban a falu közösségének megmásíthatatlan alapjai vonták maguk után, hogy a falu minden önállóságot és öngazgatási lehetőséget még ilyen körülmények között sem ejtett ki a maga életéből.” „A faluközösségnek kezdetleges, más hatalmi tényezők alatt vergődő önkormányzatában a falu közösségi életének eleven ereje élt . . .”.

A sokféle vélekedés láttán mindenképp egyet kell érteni azzal, hogy „közelebbi vizsgálatok alapján . . . tudnánk világosan megállapítani, hogy . . . a faluigazgatásban mennyi része volt magának a falu öntevékenységének, s hogy ez az öngazgatás a középkori társadalmi átalakulások során milyen változásokat szenvedett”. A nézetkülönbségek javarészt abból erednek, hogy történetkutatásunk – főképp Tagányi Károlyt és Szabó Istvánt leszámítva – még alig bocsátkozott le a faluközösség felsőbb hatalmaságok elzáró páncéljának nyomása alatt folytatott egyszerű, de sok küszködéssel teljes életébe. A tárgy nem látszott különösebben vonzónak, nem ígért alkalmat nagyívű megállapításokra; közvetlen írott forrásanyaga alig maradt, megközelítéséhez a földesuraság, a vármegye, a központi hatóságok iratanyagán keresztül vezet a legjárhatóbb út, ezek azonban idegen, sőt legtöbbször ellenséges világ látószögének prizmáján, még inkább torzító tükrén át vetnek valamelyes fényt a parasztnép homályba süllyedt mindenapjaira. Főképp a kezdetnek, a kialakulásnak ismerjük kevés emlékét; a korai oklevelek gyér vallomásaihoz azonban, bár nagy óvatossággal, valamennyire a töröktől megszabadult országrészre vonatkozó adatok is társíthatók, mivel sokban a pusztulást, elnéptelenedést követő újrakezdésről adnak hírt, olyan körülmények között, midőn egy ideig még nem következett be a földesuraság elhatalmasodása. Mindenesetre kiindulópontul szolgálhat a következő megállapítás: „Feltehető, hogy a falugyűlésnek eredetileg nagy volt az autonómiaja, de a jobbágykötelék kiteljesedésével elapadt, s csupán halványan emlékeztetett az egykori népszabadságra.”

Minden jel arra mutat, hogy a földesuraság elnyomó hatalmának a 15. században kezdődő kibontakozása előtt országszerte – majd a korábbi török területen a 18. század közepe tájáig bizonyos értelemben újból – a faluhatár birtoklásában és használatában, a

község belső igazgatásában és bíraskodásában hosszú múltra visszatekintő szokása és maga alkotta rendtartása szerint lényegében önállóan járt el a parasztság. A faluközösségi joghatóság kifelé is szembeszökően nyilvánult meg, török fennhatóság alatt is, eleinte önállóan, majd földesúri jóváhagyással készítettett községi pecsét használatában. Nemcsak más községekkel és a hatóságokkal való érintkezésben adott ez súlyt a faluközösségnek: az elüljáróság által kiállított bizonylatokat, ítéleteket, falubeliek közti jogügyletekről szóló írásokat látott el a rajta levő ábrázolás révén olvasni nem tudók szemében is bizonyító erővel: „Helységünk élő petsétje” a pálcával együtt tekintélyt adóan dokumentálta a közösséget képviselő bíró önálló hatáskörét. S mikor aztán a földesúri hatalom árnyéka ráterült a falu életére, ehhez az autonómiához amennyire csak tudott, akkor is ragaszkodott, s meg is őrzött belőle annyit, amennyi nem ütközött a földesúr, majd az állam föltétlen érdekébe. Eredetileg ez az önkormányzat nyilvánvalóan megközelítette a teljeséget. Ha valóban kezdetleges lett volna, s még el is szűkült a parasztságot sújtó jogfosztás következtében, nehéz elképzelni, hogy kellő eleven erővel és tartással rendelkezett a külső nyomás elviseléséhez, s megfelelő alapot tudott adni ahhoz, hogy földesuraság és állam ráépíthesse a maga igényeit. Az életképesség másról tanúskodik: arról, hogy a falu önkormányzatának a közösség szoros egybefogódzkodásán nyugvó szilárd alapjait nagy erejű külső hatalmaknak s behatásoknak sem sikerült gyökerestül megrendíteni. Kézszel-fogható bizonyosságot tett a közösség szívós erejéről, hogy „a falu közösségében a személyi mentességek sértetlenségét féltve őrző nemességnek sokszor még a parasztközösség és a közösség élén álló parasztbíró hatóságát . . . is el kellett viselnie”, akkor is, midőn kiváltságai teljében éles-merev határt iparkodott állítani maga s a megvetett jobbágyok közé. „A falu belső életének olyan törvényei, olyan feltételei vannak, melyek nem tűrik meg a személyi kiváltságot . . . Maguk a megyék, tehát a nemesség önkormányzatának fellegrárai hoztak statutumokat arról, hogy „a falun élő nemes emberek a parasztokkal egyenlő igát tartoznak viselni”, mármint „a falu közös életéből” származó terheket. A falu számos helyen a földesúri hatalom kiépítése után is szabadon választotta bíráját, akárcsak a szőlősgazdák közösségei is hegybírájukat, hegyemestereiket. A Vas megyei Csatár jobbágyait 1613-ban azért idézte úriszéke elé a földesúr, mert hiába hagyta meg nekik mint jobbágyainak ismételten és szigorúan, hogy az általa állított hegyemestert ismerjék el s hagyják meg tisztségében. A földesúri parancs ellenére vakmerően „pártot ütve” megfosztották funkciójától, letették, s tetszésük szerint másikat választottak maguk közül. Beadványukban arra kérték az uraságot: ne bántsa a maguk választottját, mert elég ő a feladat ellátására, s mert eleik is azzal az igazsággal éltek, hogy akit György napkor hegyemesterré tettek, viselte tisztségét esztendeig; „mys ugi akarnank elni, aual igasagal, valamineő igasagal eltenek es mastis aual elnek . . . az országban mindenőh”. S ha mégis a maga emberét teszi hegyemesterré a földesúr, „mi atalan fogua hozsa sem megionk, nemis gondolunk vele. Chak azt akarnank Nagisagodnak tuttasara adni”. Ez az ősi szokásra építő, a maguk dolgainak közösségi alapon való intézéséhez ragaszkodó magabizás sugárzik a parasztook föllépéséből, valahányszor a magát igazgató község „egész faluul” szembeszegül az uraság követelésével vagy a maga részéről „az falu úgy végezte” kifejezés hangsúlyával tesz pontot önálló döntésére. Amikor az elhatalmasodó földesuraság közfunkciókat is magához ragad birtoka területén s a falu elüljárósága függő helyzetbe kerül tőle, amikor a bíró nagyrészt az ő embere lesz, az ő szolgálatára is kényszerül, s ezzel a község életének irányításában paraszti és földesúri érdek magbomló egyensúlya az utóbbi

oldalára billen, a faluközösség tőle telhetőleg akkor is kitart amellett, hogy belső ügyeinek elrendezését, mindenekelőtt az élet folytonosságát biztosító közös gazdálkodás intézését kezében tartsa.³⁸

Falusi bíraskodás

A földesuraság kialakulásával, a 13. századtól fogva a birtok ura nemcsak az ott élő serviles, hanem a közszabadok fölött is fegyelmezési jogot kezdett gyakorolni. A 14. században az ország régi szokásának s lakói szabadságához tartozónak tekintették, hogy a birtokos a földjéhez tartozó falvak jobbágy- s birtoktalan familiáris-lakói fölött joghatósággal bír. Ugyanebben az időben azonban kiváltsággént is kapták ezt a jogot egyes földesurak, helyenként nyilván már meglévő gyakorlatuk megerősítéséül, de főképp azért, mert az még nem volt általános. Ez az eredetileg személyekre vonatkozó bíraskodási jog egyben a földhöz kapcsolódott, s még inkább a területi elv érvényesülése irányában hatott a fejlődés a 13. századtól fogva egyre több birtokos által kiváltság útján szerzett vagy anélkül gyakorolt immunitás révén. A pallosjoggal rendelkező szabad ispán mások beleszólásától független hatalmat nyert uradalmának népe fölött, sőt bírói illetékessége más földesurak jobbágyaira is kiterjedt, ha vétségüket az ő területén követték el vagy ott kerültek kézre. A többi földesurak, köznemesek küzdelme, kik nem tudtak immunitáshoz jutni, a 15. században ért el eredményeket a területi elv ilyen fölülkerekedése ellen, úriszékük működése azonban, bár meg nem szűnt, mint azt akkor még nem ismert irataik vélt hiányából következtették, jelentőségben háttérbe szorult. A kisebb birtokosokat pedig úriszék tartásától a vele járó költségek is visszatartották; ha jobbágyaik dolgában elkerülhetetlen lett az ítékezés, esetleg szomszédos úr, de egyre inkább a vármegye bírói hatóságához folyamodtak. Annál nagyobb lendülettel és hatásossággal építették tovább úriszékük tevékenységét a 15. század végétől fogva, majd az 1514. év jogszabályait mintegy ugródeszkának használva, a pallosjogú nagybirtokosok, miközben nem utolsó sorban a bírságokból várt jövedelemre is építettek. Az úr képében a bírói funkciót többnyire officialisaik gyakorolták, helyenként egy-egy uradalmi körzetben illetékes „kántortörvény” élén ítéelve, ahonnan az uradalom központjában összeülő úriszékhez – ám tovább nem – lehetett föllebbezni. Ezen a területileg zárt, felülről beavatkozást nem engedő bíraskodási hatalmon csak a felvilágosodott abszolutizmus ütött rést a 18. században, midőn az úrbéri pöröket a megyéhez fölterjeszteni rendelte s a jobbágyok jogi képviselőjét a vármegyei ügyészre bízta.

Az úr székének illetékessége a birtok népeire terjedt, azok egymás közti ügyeiben, de olyankor is, ha neki vagy külső panaszosnak, igénylőnek rajtuk, vagy azoknak idegenen volt keresni valójuk. A jobbágyok egymás közti ügyei közül rendszerint csupán a földesúr szemében, az ő érdekeire nézve fontosabbak kerültek első fokon, később esetenként föllebbezés útján is az úriszék elé, a többi a falusi bíróságra maradt. Ha az uraság akart

³⁸ MGSz 1901. 416. *Szabó I.*: A magyar parasztság története. 34, 43. *Sinkovics I.*, i. h. 30. *Szabó I.*: Tanulmányok. 72, 267–270, 272, 274–276, 280–282, 286, 288, 291, 294, 300–301, 304, 309–310. *Eckhart F.*: i. m. 12. *Úriszék.* 28–29, 270–271, 1005, 1014. *Imreh I.*: A rendtartó székely falu. 44–61, 86–89. *Szabó I.*: A középkori . . . 95.

jogszerű úton eljárni jobbágysá ellen — bár egyébként esetről esetre nem habozott embe-
rei útján úriszéken kívül is kalodával, veréssel, áristommal, bírsággal sújtani őket —, a
vádát az uradalmi ügyész képviselte, a bírói székben pedig maga az úr vagy megbízottja
ült, tehát a valóságban vádló és ítélkező volt egyszemélyben; s ő bíraskodott akkor is, ha
rá, vagy tisztjeire jobbágysáinak volt panaszuk. Ha kívülálló nemes vagy polgár indított az
úr jobbágysá által elkövetett erőszaktevé vagy anyagi követelés tárgyában keresetet, a
földesúr kötelessége volt „processus impensionalis”-t folytatni, esetleg az uradalom köz-
pontjában működő úriszéken, de általában abban a községben, hol az illető jobbágysá
lakott, mert illetékes bíróságnak mindig az alperes lakóhelyének megfelelő tekintették.
Azzal összefüggésben, hogy a nagybirtokos nem kívánt beleszólást engedni abba, mi a
csakis sajátjának tekintett terület határán belül vagy annak népével bárhol is történt,
nehezen volt arra kapható, hogy ilyen megkeresésnek helyt adjon, nem ritkán egyenesen
megtagadta, hogy jobbágysá részéről kívülrre elégtételt adjon, mint azt az ilyen esetre
vármegyei, esetleg felsőbbbírósi beavatkozással és súlyos, birtokvesztésig menő büntetéssel
fenyegető rendelkezések mutatták. Azt sem vette szívesen, de akkor nem kellett ilyen
kockázatot vállalnia, ha valamely jobbágysát külső személy részéről ért sérelem miatt
ugyancsak neki kellett pört indítania. Jobbágysá ugyanis nemesemberrel nem pörösködh-
tett, s ha mégis ilyen méltatlanságra merészkedett volna, nemnemességét illető kifogás
alapján még a pörbeli bizonyítás előtt elütötték a fölpörösségtől. „Vigasztalás”, a bírság
jellemző megosztásával azt rendelte a Hármaskönyv, hogy ha nemesember követ el
jobbágysáon méltatlanságot: őt, szolgáját vagy családtagját megveri, megsebzí vagy más
súlyos sértéssel illeti vagy javaiban megkárosítja, a jobbágysá földesurának kell az illető
nemest pörbe fogni, s ha ez vétkesnek bizonyul, azt önmaga javára kisebb hatalmaskodás
címén 100, a sértett jobbágysá javára homagiumán, azaz 40 forinton és az okozott kár
megtérítésében elmarasztalni.

Az úriszék hatásköre kezdetben nem alakult ki határozottan. Általában a „causae
minores” tág körére terjedt, de különösen immunitással rendelkező nagybirtokokon
bűnügyekre is, többnyire a közbűntettek (lopás, gyűjtogatás, emberölés) kivételével. A
falukörében elkövetett szitkozódás, becsületsértés, jó erkölcs elleni vétés, bűneset
ugyancsak megfordult első fokon vagy föllebbezés útján az úriszék tárgysorozatán, de a
földesúrnak és tisztjeinek érdeklődése leginkább jövedelmet ígérő anyagi természetű
ügyek: ilyen követelések, ingatlanátruházás, hagyatékok felé fordult. A 15. század végétől
fogva azután s különösen 1514-et követően, ahogy a növekvő elnyomással és megterhelés-
sel szemben a parasztság ellenállása fokozódott, az úriszék korábbi ügyköréhez az alatt-
valók engedetlenségének megtorlása járult. Az uradalmi ügyész mind sűrűbben emelt
vádát a jobbágysáok által tilalmassá tett erdőben elkövetett favágás, kéreghántás, urasági rét
lelegeltetése, szolgálat megtagadása, parancsok nem teljesítése, erővel ellenszegülés, szökés
címén. Ezen a ponton, a paraszti adózóképességének veszélyeztetése láttán bizonyult
szükségesnek a felvilágosodott abszolútizmus számára, hogy a földesúri ítélkezést ellen-
őrzése alá vonja.

A 16. század közepétől fogva ránk maradt úriszéki jegyzőkönyvek nem mutatnak
fejlett bírósi gyakorlatra. Az eljárás még a 18. században is jogi tudatlanságra vall,
jogszabályra nincs hivatkozás, a jobbágysáok elleni kereseteket a Hármaskönyvnek a
jobbágysáokat jogaiktól megfosztó tételeire alapozták, melyeket a nemesség könyv nélkül
tudott. Jogalapként gyakran arra történt hivatkozás, hogy a bíraskodás a consuetudo

alapján folyik. Amikor azonban már Mátyás király hangsúlyozni volt kénytelen, hogy a jobbágyokat nem engedi jogaiktól megfosztani s tiltotta törvénytelen letartóztatásukat, ez arra vallott, hogy egyes nagyurak túlteszik magukat a hagyományos szokásjogon. S kivált a 16. század második évtizedétől fogva már inkább az uralkodó osztály által az előnyére fordult jogi helyzetre építve újonnan kialakított nemesi jogszokás, utólag bevett jogok jöhettek szóba az eredeti szokások helyett; az 1647. évi 79. tc.-ben a rendek ki is mondták, hogy a kiváltságos mezővárosok bíraskodásuk során az országos törvénytet kövessék, azokkal ellenkező szabályaikkal és consuetudójukkal nemesek ellen nem élhetnek. A többször idézett 18. századi jogi kézikönyv azonban – Werbőczy tételével kapcsolatban, hogy a parasztok szokásjoga sokféle s azt a helységek régi gyakorlata szerint kell megtartani – azt írta elő, hogy a földesúri terhekre, bíróválasztásra, bírságokra stb. vonatkozólag e hosszú s régi gyakorlat alapján törvényerőre emelkedett szokásnak tudtul adását az ottani lakosoktól kell kérni, s ehhez a Corpus juris idézett kiadása még hozzáfűzte, hogy e szokásjognak megfelelően kell az úriszéken hozott ítélettel a jobbágyok szolgáltatásait rögzíteni. Amint az úriszéki iratokat nagy uradalmakban is kezdetleges forma s írásbeliség jellemezte, maga a joganyag s az eljárás sem mutatott fejlettségre. Általában elv volt, hogy a földesúr nem köteles bizonyítani s „a panaszok eránt felelni és magát védelmezni”. Csak a felek által előállított tanúkat hallgatták meg, az uradalmi tisztek nyilatkozatait bizonyító erejűnek vették, később, nyilván azzal kapcsolatban, hogy a falusi elüljáróság függő helyzetbe került az uraságtól, a községi bíró és esküdtek által aláírt vagy kereszttel ellátott, pecsételt iratait is elfogadták bizonyiságnak. Mértékadó jogi vélemény szerint ugyan a pört sommásan kellett az úriszéken folytatni, elhagyva a „sollennitas”-okat, mégsem szokták azokat mellőzni, alaki kifogások, a prókátorok kicirkalmazott latin nyelvű hosszas feleselései nem hiányoztak. Annyira, hogy Szegedi azt is szükségesnek látta, hogy jobbágy ellen külső személy megkeresésére indított pörben az úriszék által követendő eljárást, még szövegmintát is közölve, részletesen előírja.

Mivel a büntetések mértékére nézve törvényes megszabás hiányzott, a földesúr bíróságának szabad keze volt ebben. Súlyos bírságokat sokszor az úri haszonlesés diktált, más jellegű kemény büntetések pedig a paraszt örökös jobbágyságra kényszerítését, vonakodástól, ellenszegüléstől való elrettentését szolgálták.

Föllebbezés a 14. században még gyakran fordult elő a vármegyéhez az úriszéki ítélet ellen. A 16–17. században pallosjogú uradalmak fejei már nem tűrték, hogy a nevükben hozott ítélet külső elbírálásra kerüljön, méltóságuk megsértését látták benne, mint saját birodalmukban független urak hamis árulkodásnak minősítették, ha alattvalójuk felsőbb fórumhoz fordult panaszával. Ha mégis föllebbezésre került sor a vármegyéhez s ez megváltoztatta az úriszék ítéletét, ennek bajosan tudott érvényt szerezni, mert a végrehajtást illetőleg a végre nem hajtás a földesúr kezében volt, s ha azzal az érdekelt fél megpróbálkozott, a megtorlás nem maradt el. Ha a földesúr külső keresetnek nem tett eleget, az impensio megtagadása miatt előírt eljárás a vármegyére maradt. Súlyosabb s kivált bűnügy tárgyalásán s ha a pörben nemesember szerepelt, az úriszéken legalább egy szolgabírónak törvényes tanúságként való jelenlétét megkivánták. Egyébként a vármegye csupán kisebb nemesek úriszéki jellegű ügyeivel foglalkozott, amíg a kormányzat a 18. században az úriszéki perek felügyeletét alája nem rendelte.³⁹

³⁹ Hármaskönyv, III. 25–26. *P. Prileszky*: Quadripartitum, i. m. 22. *J. Szegedi*: i. m. 841–843, 816–830. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt.

Annak alapján, hogy a legutóbbi időkhöz csupán pallosjoggal rendelkező nagybirtokok úriszéki iratai váltak ismertté, az a kérdés vetődött fel: „Vajon a középbirtokos nemesség tartott-e olyan úriszékeket, ahol – a büntető hatáskör pallosjoghoz lévén kötve – csak polgári ügyekben bíráskodtak; a teljes jogú, vérhatalmú úriszékeken kívül tehát voltak-e egyéb, kisebb jogkörű földesúri bíróságok is?”, „hogy a kialakuló s idők során határozott formákat nyert földesúri ítélőszéket – úriszéket – kik tartották vagy kik tarthatták”; „mint az adatok mutatják, a jobbágyok kisebb ügyeiben, egymás közötti vitáiban való 'patriarchális' (kötetlen formájú) nemesi ítélkezés is – amiből az egész földesúri jogszolgáltatás eredetileg kiindult – tovább élt a századok folyamán”. Az utóbbi vélemény – mely éppúgy vitatható, mint a büntetőbíráskodás pallosjoghoz kötött volta (pallosjoggal egyébként a 18. században az uradalmak általában, sőt kiváltságos mezővárosok is rendelkeztek) – csatlakozik a már érintett megállapításokhoz, melyek vagy nem vesznek tudomást a falusi bíróság megvoltáról, vagy ha mégis – ezúttal számottevő nézetkülönbségek és megfogalmazásbeli változatok nélkül –, úgy jellemzik, mint amely kezdettől fogva a földesúri ítélőszéktől függött, s annyiban rendelkezett saját hatáskörrel, amennyit ez átengedett neki. „Az örökös jobbágyok közvetlen igazságszolgáltatási vagy az oppidumok esetében – akiknek közössége a kisebb jelentőségű ügyekben bizonyos határig rendelkezett bíráskodási joggal – első feljebbviteli fóruma, ha a szóban forgó ügyben egyáltalán lehetett fellebbezni, az úriszék volt” – olvassuk. Pedig bár utóbb az úrbérendezés s az 1836-i törvények hallgatással mellőzték a falusi bíráskodást, a többször idézett 18. századi jogi kézikönyv világosan megmondta: „Judicium seculare in Hungaria multiplex est, sc. villanum sive pagense, dominale seu sedes dominalis, comitatense . . .” Van azután, aki elismeri ugyan a parasztbíró büntető joghatóságát, de olyan hozzávétellel, hogy az „nem törvényen alapult” (ami nem meglepő) s azután „nem alakult ki ebből – mint a magánjogi bíráskodásban – . . . parasztbírói ítélőszék mint alsófokú bíróság”. Más alkalommal olyan nézet kap hangsúlyt, hogy a földesúri ítélkezés első foka, legalsó fóruma: a falu „füsti” csupán az úr engedélyéből, tőle kapott kiváltsággal és tőle függően tehetett igazságot. S összegezően: „Az uradalom legkisebb igazgatási egysége a falu, a földesúri mezőváros és hegyközség, ennek megfelelően a legalsó fokú bírói szerv . . . a 'falu színe' (falu füsti), a város széke s a hegymester széke. Természetesen ezek nem

Budapest 1899. 16–17, 97–99, 101–102. *Váczy P.*, i. h. 23–28, 31–36, 39–40. *Sinkovics István*: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. *Domanovszky Sándor*. 8.) Budapest 1933. 16, 21–23. *Meznerics Iván*: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Budapest 1933. 27. *Pleidell Ambrus*: Egyházi és világi immunitás. A Gr. Klebelberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, IV. 1934. 42–49, 54–55. *Szabó I.*: Hanyatló jobbágyság, i. h. 41. *Szabó I.*: Az 1351. évi 18. tc., i. h. 431–433, 435–439. *Szoika Kamill*: A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon. Budapest 1944. 19, 22–23, 26, 30–31, 33–34, 37, 40, 44–45, 47–48, 53–55, 64. *Székely György*: A jobbágyosság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. sz.-ban*, i. m. 304–313. *Szabó István*: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok* 1954. 431–439. *Eckhart Ferenc*: Falu füstje. *Jogtudományi Közlöny* 1952. 259. *Eckhart F.*: A földesúri büntetőbíráskodás, i. m. 12–14, 39. *Urbáriumok*, i. m. 10–12, 14–15, 18–19, 21, 41–42, 130, 134–135, 144, 273–276, 466–467, 529, 772–773. *Degré Alajos*: Úriszéki eljárás, i. h. 101, 112–113, 119–126. *Varga J.*: Jobbágyrendszer, i. m. 476–477. *Bálint Ila*: Beiträge zur Geschichte der Rechtsprechung über die Hörigen in Ungarn im XV. Jahrhundert. In: *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*. Braga 1971. 337–342, 351–352. *Bónis Gy.*: Középkori jogunk, i. m. 86, 102. *Maksay Ferenc*: A sárvári uradalom úriszéki jegyzőkönyve 1556-ból. *Levéltári Közlemények* 1974. 368–369.

autonóm közösségek bírói fórumai: jogkörüket a földesúr szabja meg, az általuk kiszabható büntetések, kiróható bírságok . . . pontosan elő vannak írva, sokkal inkább minősíthetők tehát a földesúri jogszolgáltatás alsó, helyi szerveinek". Majd határozottan, kétséget nem hagyva: „A földesúri bíráskodás legalsóbb szervei: a 'falú színe', . . . a földesúri mezőváros, a hegymester 'szék'-e, földesúrtól engedett, változó hatáskörrel". Idézhető azonban olyan megállapítás is, mely a falusi bíróság jelentőségének helyesebb megítélésé felé mutat előre, midőn, bár igazgatási tennivalóiból kiindulva, úgy jellemezte „a falusi bírának a közhatalomban betöltött szerepét”, hogy az „szinte minden más tényezőét felülmúlta”. Kiseb hatáskörű földesúri ítélőszékek működését, mit fentebb idézett megállapítás kétségbe von, javarészt valóban szükségtelenné tette a falu, a szőlőhegy, a mezőváros színén folyó, azok hagyományos szokásaihoz, törvényeihez igazodó bíráskodás. Míg az úriszék, de a megyei bíróság is csupán nagyobb időközökben, vagy az előbbi olykor csak felsőbb ösztökélésre ült össze, a falusi élet zökkenőmentes folytonosságát a régi idők óta lényegében megszakítatlanul működő paraszti joghatóság biztosította.

A faluközösség létrejöttétől fogva igazságszolgáltatási egység is volt, az öngazgatással nyilvánvalóan egy töről fakadt az önkormányzat másik, nem kevésbé fontos összetevője: a községi bíráskodás. A faluközösség teljes kialakulása önként járt együtt azzal, hogy a mindnyájuk érdekében közértelemmel s közakarral alkotott rendszabályok érvényesülését szankciók is körülbástyázták: a falu törvényének rendelkezéseihez a mulasztókat s a megszegőket fenyegető büntetések megszabása csatlakozott. Elsősorban a megélhetés alapját alkotó, az uralkodó nyomásos rendszerben szigorú egymásrautaltságon s egymáshoz igazodáson épülő közös gazdálkodás szabályainak megtartása kívánt szükség esetén bírói beavatkozást. Amint azután a közösség élete tovább bontakozott, a szoros együttélés nyomán támadó sok más kérdéssel kapcsolatban is szüksége mutatkozott egyrészt a rendszabályok tágabb körre terjesztésének, s ezzel együtt azok gyakoribb nyomatékos érvényre juttatásának, másrészt a falubeliek egymás közt adódó anyagi s egyéb természetű ügyeinek intézése is a bíró hatáskörén keresztül történő rendezést kívánt. A faluközösség egyik tagjának valamely másikkal való dolgaira nézve később is élt a faluközösségben az a felfogás, hogy akinek máson keresete van, s szépen nem tud vele megegyezni, büntetés terhe alatt a bíróhoz forduljon, mert senki sem hatalmaskodhat s nem lehet a maga bírója.

Bár a faluközösség tevékenységének közvetlen írásos nyomai a korai évszázadokból, érthető módon, nem maradtak, az uralkodó osztály köréből származó gyér források is elárulják, hogy a kialakuló falvakban már az egységes jobbágyosztály létrejötte előtt, a 13. században sem hiányzott a saját bíráskodás. Föltehetően elsősorban a közszabadok településeiben formálódott ki az igazgatási s a tőle elválaszthatatlan bíráskodási joghatóság, még mielőtt fölöttük a földesúraságnak több ilyen egységet átfogó iurisdictioja kibontakozott volna; s ez a maguk belső ügyeit illető igazságszolgáltatási önkormányzat azután a szolgálélemek, majd a kétféle eredetűeket egyesítő jobbágyparasztság falvaira is átszármazott. Többségükben az eredetileg servilisek települései lehettek azok, melyek külön kiváltsággént kapták bíró és esküdtek szabad választásának s vele együtt az önálló igazságtévsnek jogát; de nem ritkán már meglevő gyakorlatot is jóváhagytak ilyen utólagos engedélyezéssel, miután a „törvényes faluk” az országossá fejlődő szokásnak megfelelően már külön felhatalmazás nélkül is éltek a maguk joghatóságával. Az ország

legrégibb, különálló igazságszolgáltatási intézményei közé tartozó falusi bíróságok működése általánossá lett, elsőfokú joghatósággá váltak, ami azonban később, a földesuraság elhatalmasodása idején sem jelentett annyit, hogy legalsó fokként mindenestül a feudális kor bírósági hierarchiájába tagolódtak. Az ott tárgyalásra kerülő ügyek nagy többségének intézése tovább is a községen belül maradt, maga a faluközösség mint önálló, összetartó egység eredetileg sem értelmét, sem lehetőségét nem látta annak, hogy a bizalmából bírói tisztségbe jutottaknak a helyi körülmények és szokásrend közvetlen, teljes ismeretében, azokhoz mérten hozott döntései fölülvizsgálatra kerüljenek.

Az igazságtevés eleinte – s mindenkit érintő tontosabb ügyekben később is – a falu gyűlésében folyt; így mindenképp közakaratot fejezett ki a döntés, az ítélet súlyát az elnarasztaltakra nézve fokozta a nyilvánosság előtt történt megszegyenítés, s az esetből a többiek magukra nézve is nyomban levonhatták a tanulságot. „Falu színén” (szinin, füstín) annyit jelentett: „a falu bírója, a falusi bíróság előtt. A kifejezés arra az időre utal, amikor még maga a falusi közösség, a falugyűlés ítélkezett, illetőleg a falu előljárai az egybegyűlt lakosság jelenlétében, tehát a falu színe előtt bíráskodtak, . . . eredetileg maga a faluközösség ítélkezett, a bíráskodás még később is nyilvánosan, a falu . . . 'színe előtt' történt.” A falu színén azután is „néha a régi módon, falugyűlésben, a falu egyeteme” szolgáltatott igazságot, de a bíráskodás, az önkormányzatnak „legkifejezőbb eleme” mindinkább az esküdtekből álló tanácsra támaszkodva igazságot tevő bíró személye körül csoportosult, amint az a közösség vezetője „villicus” nevének „judex”-szel történő fölcserelésében is tükröződött. Amikor a közösség tagjai a bírót és ítélőtársait a falu gyűlésén szabadon választották, ezáltal biztosítva volt, hogy a falusbíró székén – amint a szőlősgazdák közösségének élén álló hegymester székén – a falu (illetőleg a hegy) törvénye szerint tesznek igazságot. A földesuraság elhatalmasodásával azután, mikor a bírót vagy az uraság jelöltjei közül kellett választani, vagy pedig ő a maga emberét állította a falu élére – ez az idő, midőn a helyzetével, hatalmával nemegyszer már visszaélő bírónak a földesúr nyújtott védelmet s próbált tekintélyt adni a többi falubelivel szemben –, már megingott a községi igazságtevés függetlensége s a hagyományos szokást őrző helyi törvény rovására újonnan bevett gyakorlat, a kiépülő nemesi jogszokás tört utat magának. Nemegyszer a földesúr küldött pecsétet a falu bírójának, azaz adott utasítást neki, hogy bizonyos ügyet vegyen tárgyalásba, vagy pedig az úriszék „eresztett” hozzá benyújtott panaszt „füstire”. Míg a „királyi Magyarországon” sokszor ennyire függésbe került a faluközösség bíráskodási autonómiája, a török uralom alá került községek folytatták ugyan a maguk lényegében független iurisdictio-ját, de előfordult, hogy ítélőszéküktől föllebbezés történt közeli tekintélyes mezőváros bíróságához, esetleg a távol székelő vármegyéhez, s arra is akadt példa, hogy a megyei esküdtet küldték ki, hogy „az hol igazságot és füstön való törvényt kívánna[k] szolgáltatni, azt is megh cselekedni a bévet jo szokás szerint el ne mulassa”. Az úrbérrendezés azután csak korlátozottan biztosította a bíró függetlenségét, midőn a földesúr három jelöltjéből engedett szabad választást a községnek, ezen a ponton bizonyos fokig elismerve a nemességnek a birtokon nyugvó területi hatalmát.

Kezdetől fogva nem volt vitás, hogy a falusi bíróság illetékessége a közösség valamennyi tagjára kiterjed. Ennek az igazságszolgáltatási autonómiának az úriszéki bíráskodás előretörése idején s a nemesség területi érdekszervezetei részéről sem hiányzott az elismerése; látható ez abból, hogy függetlenül az osztálykülönbségektől, helybeli nemes és jobbágy egyformán a paraszti bíróság elé tartozott, mint ahogy a falu határában tetten ért

nemes is „parasztkézzel is megfogható” volt. Maguknak a vármegyéknek statutumai rendelkeztek úgy, hogy ha nemesek „vonakodnának a felettük is illetékes parasztbíró törvényét állani, ez bírsággal sújthatja őket újból és újból, mert ’az közönséges igazságból vétek magát az embernek kivonni.’” Abaúj megye meghagyta, hogy „ha nemes a falusi parasztbírónak, aki egy forintig büntethette meg az ellenszegülő nemeset, nem akarta magát alávetni, a faluba ki lehetett vinni a szolgabíró, akinek mindannyiszor 12 forintig kellett a nemeset megbüntetni”, s „egyenesen kötelességévé tette a falusi parasztbírónak, hogy a ’falu színi’-n, a ’polgári szék’-en parasztembertől törvényt kérő nemesnek igazat kell tenniük, ha a nemes leköti magát igazságuknak”. Arra is adódott példa 1636-ban a Sopron megyei Lackendorfbán, hogy midőn nemes embernek (hihetőleg kismemesnek) „az falu színen törvénye” volt s a bíró eskütételre szólította fel őt, de ehelyett el akarta hagyni a bíró házát, ez nem engedte el, „igen meg verte, kalodába tette”. A sértett nemes arra hivatkozva kérte a bíró megbüntetését, hogy ha „engedetlen let uolna is, az törvény meg bwnthette uolna”, de végül is kiegyezett az elszenvedett falusbírói túlkapásért 3 forinnyi jóvátételben, s ehhez az úriszék is hozzájárult. Túl a falubeliek személyén, meglepő párhuzamként a nagyuraktól élvezett immunitás területi elvével, bűnügyekben a falu szűkebb határán belül maga a községi bíró volt illetékes külső, ott rajtakapott vagy talált gonosztevő letartóztatására és fogvatartására. Sőt a gyakorlatban nemesyszer ítélezett és halálos ítéletet is végrehajtott rajtuk, különben nem mondta volna ki a Hármaskönyv, hogy mindazok a nemesek, városok és falvak, akik s amelyek gonosztevők és más rossz emberek elítélésére s kivégzésére fölhatalmazó királyi oklevéllel nem rendelkeznek, a községhatárukban foglyul ejtett s őrizetben tartott tolvajokat, rablókat s más közönséges gonosztevőket megbüntetés végett adják át az ispán, az alispán vagy a szolgabíró kezébe. Kivülállónak pedig, bárki volt is, annak a falunak bíróságához kellett fordulnia, ahova való személyen volt követelni valója. Rendszerint nemesember is az ottani bíróságon, „in facie loci” kereste igazát, nem az úriszéken, vagy pedig a földesúr egyenesen oda irányította keresetével, de ilyenkor előírás szerint ott törvényes tanúságként a megye képviselője is megjelent. Nem hiányzott a megokolás, hogy azért az alperes bírósága az illetékes, mert őt és körülményeit ott ismerik legjobban, ám valójában itt is azt a Hármaskönyv által is elismert tételt vették alapul, hogy a helyi szokáshoz kell az ítéletmondásnak tartania magát.

Maga a tény, hogy impensionális pört kívülálló nemesember hol közvetlenül az alpörös ítélőszékén, hol az úriszéken indított el – a későbbiekben már ez utóbbi volt a szabály, de ha a földesúr nem mutatkozott hajlandónak ilyen máshonnan eredő ügygel foglalkozni úriszékén, hogy őt erre rászorítsa, a szolgabíró a felszólítással az úron vagy officálisán kívül a község bírójához vagy más lakosához is fordulhatott –, világosan mutatja, hogy kivált eleinte mennyire határozatlanok voltak a hatáskörök körvonalai. A korai időben nem volt ritka dolog, hogy a panaszos oda fordult, ahol igazságot remélt, a bírói illetékességet, hatáskört és eljárást a fejlődés folyamán az élet fokozatosan alakította ki, nem felülről előírt jogszabályok állapították meg. Adott ügy elbírálására számos esetben vaglyagosan hol a földesurat, hol officálisait vagy a falu bíróját jelölték ki, azt tisztre vagy parasztbíróra hagyták, úri s a falu színen folyó ítékezés hatásköre nem vált el éles-mereven egymástól, köztük sok tekintetben átfedések, párhuzamosságok tapasztalhatók, a falu színe nem egyszer a földesúri „praesentia” szerepét töltötte be. Kétségtelenül csak odatartozó szűkebb hatásköre kezdettől fogva egyedül a „falu füstinek” volt, a

földesúr hatalomgyarapodása idején sem lehetett vitás, hogy olyan szabályok ellen elkövetett vétségekben, melyeket a falu törvénye foglalt magába, más, mint maga a faluközösség illetőleg annak feje nem tehet igazságot, így mindenekelőtt a kötött gazdálkodás kötelező erejű előírásainak megsértése, a tilalomtörések, a mindennapos állapotbejártások, a közösség tagjainak együttműködése s egymáshoz igazodása körüli mulasztások dolgában. A falusi bírának ehhez a legsajátabb, kívülálló tényezők számára szinte hozzáférhetetlen területéhez a községbeliek örökösödési, osztozkodási, ingatlanátruházási, adásvételi, adósági, zálogos ügyeinek közhitelű lebonyolítása, a velük kapcsolatban szükségessé váló döntések s a helyben lakók között támadt viták és viszályok eligazítása csatlakozott. Nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy a korai időben ha volt is egyáltalán bírói fórum a magyar falvakban, csendháborítási ügyeknél, „tyűkpöröknél”, patvarkodásnál egyéb nem tartozott eléje. Valójában a falubeliek egymás közti magánjogi ügyein kívül nem ritkán bűnesetekben való ítéletmondás, sőt a végrehajtás is a falusi bíróra hárult, amint ezt a Hármaskönyvnek a gonosztevők megyei hatóságnak való átadásáról szóló említett rendelkezése mutatja. Nyalábvár uradalma részére 1355-ben kiadott királyi szabályzat szerint az odatartozó falvak bíróságának illetékessége minden ügyre kiterjedt lopás, hatalmaskodás és vérontás kivételével; ezekben s emberölés esetében az ispán ítélte ugyan, de a községek bíráinak és esküdtejének bevonásával, s a bírság behajtása is, melyből részesedés illette őket, a községi bírák dolga volt. Hol bírt felhatalmazással a falu széke főképp kisebb bűnesetek elbírálására, hol elvonták azt tőle, de még a 16–17. században is voltak nagy uradalmak, hol megmaradt a falusi bíróság igen tág, 100 forintnyi bírság kirovásán túl bűnügyekben történő ítélethozatalra is kiterjedő hatásköre. Amint Szegedi megállapította, azelőtt minden városnak és falunak volt iurisdictio-ja a helyszínen rajtakapott vagy területükön elfogott paráznak, gyűjtogatók és gyilkosok (de nem más gonosztevők) jogszerű eljárás alapján való elítélésére és kivégzésére, ezt azonban ellenkező gyakorlat s az 1659. évi 16. tc. eltörölte. Ebben az ellenkező gyakorlatban alighanem az 1514 óta behozott, a parasztság minden vonatkozásban való visszaszorítására törő nemesi jogszokást kell keresni, mely egyébként is alapot kívánt adni a parasztbíróság hatáskörének korlátozására, abból egyes ügyek kivonására, hogy ezáltal is „alattvalói” tudatába vesse a faluközösség joghatóságára rátelepedett úriszék följobbvalóságát. Ennek során a bírónak jelentést kellett tenni erkölcsi problémákról, bűnesetekről, s főképp hagyatéki és ingatlanátruházási ügyek nem kerülhették el az úriszék beavatkozását, hogy a nagybirtokos érvényt szerezhessen anyagi érdekeinek.

Ez a fejlődés szorosan kapcsolódott ahhoz a törekvéshez, hogy a falu színén folyó ítélkezés valóban az alsófokú fórum s az úriszék ennek föllebbezési hatósága legyen. Mindez a földesuraságnak csak részben sikerült; amihez a védelmet nyújtani még mindig tudó faluközösség szívósan ragaszkodott: legbelső ügyei mint a közös gazdálkodás, közösségi együttműködés ellen elkövetett vétségek, a később mezőrendőrinek mondott kihágások, egymás közti viszályok ügyében az igazságtevés akkor is a falura maradt, midőn az eljárárság számos kérdésben már a földesúr akaratahoz igazodott. S ekkor is sűrűn fordult elő, hogy ez oly ügyekben, melyek neki kevésbé voltak fontosak s a falusi bíróság sajátos hozzáértését kívánták, arra utasította a fölperest, hogy igazságát „füstín” keresse, vagy a már megindított pört „füstire” bocsátotta. Viszont a falubeliek egybetartozási érzésének s a közösség összefogó erejének lazulására, másfelől s ezzel együtt a bíró igazságtevő hitelének megrendülésére vallott, hogy egyesek, nem elégedve meg a falu

színén hozott ítélettel, az uradalom kisebb területén illetékes „kántortörvényhez” vagy egyenesen a központban működő úriszékhez föllebbeztek, mely a nagybirtokostól igényelt területi immunitás alapján a legfelső, továbbvitelt nem engedő fórumnak számított. Az 1580-as évektől kezdve eddig ismertté vált úriszéki pörszövegek tanúsága szerint ekkor már számos esetben történt ilyen föllebbezés az ország nyugati felében fekvő nagybirtokokon. S hogy milyen messze távolodott eredeti, fölöttes joghatóságról nem tud önállóságától maga a falusi bíróság is, jellemzően mutatta: ha nem volt biztos benne, az előtte indított pör tárgyalása nem lépi-e túl saját hatáskörét, nem tett „köteles törvényt”, eleve nyitva hagyva az utat az úr döntése felé. Máskor maga az úriszék rendelte maga elé a falusi bíróságot s szólította fel azt a tagját, ki a panasz tárgyává tett ítéletet kimondta, hogy szolgáljon az úr előtt a végzés tárgyában bizonyossággal. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindebből egyoldalú kép tárul elénk a falusi bíróság működéséről; ezek az esetek ugyanis mind olyan ügyekre vonatkoztak, amikor a nagybirtokos szükségesnek tartotta beavatkozni a falu népének őt érdeklő dolgaiba. A községi bíróság tevékenységének írásos nyomai csak föllebbezéssel kapcsolatban maradtak, tehát eleve az alsó fórum és a pallosjogú felső joghatóság fölé- illetőség alátendeltségi viszonyát tükrözik, a kevésbé erős függés alatt folyó és a faluközösség belső ügyeiben érvényesülő, régi szokásra visszamenő falusi bírói gyakorlatról nem adnak hírt.

Eljárás dolgában is bizonyos önállóságot mutat a községi bíróság, s nem csupán mezővárosokban, hol a pecséttel való idézés, perindítás, fel- és alpörös tényekre összpontosuló vitája, az előbbi bizonyítása, szó szerint rögzített tanúvallomások, ítéletmondás, föllebbezés, büntetés, végrehajtás szoros rendje jól kialakult szabályosságra mutattak. Falvakra nézve hasonló tűnik ki annak a tucatnyi pörjegyzőkönyvnek a tükrében, melyek úgy maradtak ránk, hogy az úriszékhez történt föllebbezés során fölterjesztésre kerültek. Arról tanúskodnak, hogy a falu színén a tárgyalás valóban sommásan, a kereset tárgyához ragaszkodva, lényegre törően folyt, a pert nemesi fórum előtt megszokott módon elhúzó alaki kifogásoknak itt nem volt helye. Az iratokból friss közvetlenséggel, eleven részletezésben, de ugyanakkor logikus rendben tárul elénk a pör lefolyása. A törvénytevés helyének (a község neve, a bíró háza) és idejének megjelölését esetenként arra történő utalás is követi, hogy a tárgyalásra kinek a bíróságában került sor, majd föltüntetik, hogy kinek volt (lett) törvénye kivel. Ezután vagy per a tárgyának tömör előadása kap helyet, vagy mindjárt a fölperesnek adják meg a szót a kereset ismertetésére. Előfordul, kivált ha az egyik vagy mind a két fél nemes, hogy ügyvédet (procurator) vallanak, s tovább már azok szerepelnek, de a tárgyalás és az ítéletmondás akkor is az úriszéki jegyzőkönyvekben megszokott latin szövegektől mentesen, magyarul folyik, legföljebb egy-egy bevezetőül adott latin formulát idézve. Ha a felek személyesen állnak törvény elé, rokonok között (örökségi ügyben) a fölperes így kezdi (így „felel” az alperesre): Jó atyámfia X (keresztnév), az én keresetem ez; ennek részletes, de nem szószaporító előadása után az alperes, ugyancsak a tárgyhoz tartva magát, tüzetesen válaszol minden pontra. Ha nem rokonok állnak szemben, így kezdi fölállva a perbehívó: Meghallod-e feleletemet X (ismét keresztnévvel) uram, avagy nem. Mire az alperes: Meghallom, Y uram. Ekkor a fölperes ilyenformán kezdi a kereset előadását: Miért tetted ezt és ezt, majd ezzel zárja: Ezt tetted, erről törvényt várok. A perbe hívott feleletét ritkán követi válasz és ellenválasz, akkor is legföljebb még egyszer és érdemben. Ismerünk falutörvényt, mely miközben bűnügyeket is a helyi bíróság elé utal a

büntetés megjelölésével, meghagyja: „Törvényben ülvén a bírák, a pörösökön kívül senki ne szóljon, míg a pörösök ben vadnak, a pörösök pedig becsülettel szóllyanak; a törvénytől senki a pörösöknek tanácsot ne adjon, se pedig egymást ne becstelenítsék.” A kereset és a válasz elhangzása után a bíró ezzel a felszólítással küldi ki a feleket: Állattassátok elő a bizonytságot. Erre mind a két vagy csak az egyik fél tanúi tesznek vallomást eskü alatt a kereset tárgyáról. A „bizonytságot” meghallgatása után a bíróság tagjai meghányván-vetvén a dolgot maguk között, „ezen löt törvény”. Akkor behívják a feleket, s kihirdetik nekik a részletesen megokolt ítéletet: „Az vrain tisztse törwinye wgy találta . . .” A jegyzőkönyv rendszerint „az torwenben volt jámbor személyek” előszámolásával s annak föltüntetésével végződik, hogy a törvényt melyik mondta ki közülük. Eljárást, döntést egyaránt az egyszerű paraszteknek régi szokásra építő józan ítélőképessége jellemzett

Mindez korántsem mutat önállótlanyságra, arra, hogy a falu színe az úriszék gyakorlatához igazodott, a földesúr járószalagjára került volna. 14 „füstin” hozott ítéletből 8-on tett az úriszék fellebbezés során többnyire kisebb módosítást, a többbit helybenhagyta, többek között azt is, mellyel Pápa mezőváros, ellenkező szokására hivatkozva, a földesúrnak az egyik jobbágy hagyatékára vonatkozó követelését elutasította. Külön kiemelést érdemel ez, hiszen a falu színén folyt igazságtévésről fennmaradt jegyzőkönyvek mind pallosjoggal bíró nagyurak, méghozzá az ország nyugati részén fekvő birtokainak úriszéki anyagából valók, hol leghathatósabbban épült ki a földesúri felsőség, leginkább sikerült függő helyzetbe szorítani a falu önkormányzatát, ahol az úriszék fő feladatának a paraszti ellenállás, engedtelenség, szolgálatmegtagadás, földesúri jogok elleni vétségek megtorlását s az uraság és tisztjei ellen tett panaszok elsimítását, lehető elutasítását tekintette, s emellett a paraszti szőlők, irtványok, ingóságok elidegenítése és öröklése körüli vitákkal is szívesen foglalkozott a velük kapcsolatban megnyíló földesúri igényre való tekintettel. Még itt is, hol a legszembetűnőbbben jutott érvényre a nagybirtokok korlátokat alig ismerő felsősége, joghatóságának a falu dolgaiban való gyakorlása tekintetében tapasztalatok átadására inkább a folyamatosan működő, elődök hagyományaira, értelmes öregek életismeretére építő, helyi szokásjogot híven őrző és továbbadó falusi bíróság volt alkalmas, mint az úriszék, s ez gyakran élt is az alkalommal, hogy a parasztek helyi gyakorlatára, szokásaira, józan ítélőképességére támaszkodják. Kivált a megalakuló úriszék korai időszakában tanúskodott „probi viri”, fogott bírák, jobbágyokra is számító döntőbírók sűrű igénybevétele arról, hogy a földesúri törvénykezésben szükség volt a falu népének közreműködésére. Gyakran fordultak paraszti bírótársak tanácsához, esetenként a legfontosabb ügyekben is kifejezetten nemnemesek részvételét írták elő az ítélekezésben. A helyi szokások kötelező alapul vételén túl esetenként arra is indítatva érezte magát az úriszék, hogy a közösség kívánságára olyan ügyel is foglalkozzék, mely túlterjedt hatáskörén, s jó hasznát vette annak, mit számára a helyszínen, a társadalmi környezet adottságainak, a falu belső életének tüzetes ismeretében tapasztalt eljárárok, a község véneinek véleménye nyújtott. A kántortörvény, melynek tanácsában falusi bírák, esküdtek, hegymesterek s már községtagok nemegyszer többséget alkottak, szinte a tapasztalatok közvetítőjének szerepében tűnt fel a helyi szokásjogra szilárdan építő falu füstje s a még bontakozó úriszék között a hagyományoknak s az eligazítás módjának továbbadásában. A korai időben még maga az úriszék is népes gyülekezet volt, a parasztság számos képviselőjének közreműködésével hozta döntéseit, nyilván nem azért, hogy – mint olvassuk – ítéleteinek

a jogszerűség látszatát kölcsönözze, hogy azokat a valóságosnál igazságosabbnak tüntesse föl (erre a pallosjoggal rendelkező nagyúrnak nem volt szüksége), hanem hogy a nép tapasztalataira támaszkodhassék. Amikor az úriszéki bíraskodás — a 16–17. században — virágkorát érte s működése a legnagyobb súllyal nehezedett a falu életére, ennek szokásai akkor is folytatódtak, s nemcsak a maga belső életében: szükségszerűen a följé kerekedett úri joghatóságon keresztül is érvényre jutottak. A nemesség egymás közti pörösködését leszámítva s a városok falain kívül valójában a folyamatos paraszti bíraskodás alkotta az ország igazságszolgáltatásának a nép nagy tömegeit átfogó alapszövetét.⁴⁰

A szokások meghatározó erejét akkor sem lehetett teljesen kiiktatni a falu életéből, midőn a felvilágosodott abszolutizmus jegyében beavatkozó állam, a 18. században legmagasabb fokát elért földesúri elhatalmasodásnak gátat vetve, maga lépett föl fő tényezővé a paraszti sors alakításában.

*

A falu eredetileg teljesnek mondható — s a töröktől visszahódított országrészen egyidőre sokban újjáéledő — igazgatási és bíraskodási önkormányzatra, bármennyi bizonyosságát adta is szívós életerejének, a ránehezülő roppant nyomás alatt, miután vezetője: a bíró legnagyobb részét függő helyzetbe került, számottevő csorbát szenvedett a földesuraság eluralkodása, majd az államhatalom hatáskörének kiterjesztése és a falu szintjéig való lehatolása következtében. Mindez nem maradhatott hatás nélkül a falu határának birtoklására és használatára.

Földesúri kisajátítás

Már a faluhatár teljességét is veszélyeztették a döntően földesúri terjeszkedés nyomában kirobbanó határviták. Szomszéd helységek emberei által elkövetett favágás és kéreghántás mögött kezdettől fogva ott lappanghatott az erdő elvitatásának szándéka; de a leggyakoribb és legveszélyesebb villongások a legeltetés körül zajlottak. A dolog többnyire ártatlannak látszó formában kezdődött: azzal, hogy egyik fél, a hagyományos szokást követve, a jószomszédság alapján eltúrta a másíknak nyájait a maga területén — s nem ritkán perpatvarral, verekedéssel, sőt emberöléssel végződött. Az elfogadott szabály

⁴⁰Hármaskönyv, III. 26, 30. *P. Prileszky*: Opusculum, i. m. 40, 48, 83, 101, 103, 114. *P. Prileszky*: Quadripartitum, i. m. 22. Corpus juris, I. 114. *J. Szegedi*: i. m. 58, 225–226, 816–830, 836–844. *MGSz* 1898. 172; 1900. 128. *Hajnik I.*: i. m. 17, 97, 101–102. *Sinkovics I.*: A magyar nagybirtok, i. m. 23. *Meznerics I.*: i. m. 27–28. *Szabó I.*: Az 1351. évi 18. tc., i. h. 432–433. *Schwáb M.*: i. m. 6–7, 24–26, 28–30, 40–41, 49–113. *Szoika K.*: i. m. 24–25, 47–53, 61. *Kérészy Zoltán*, i. h. 250–251. *Imreh I.*: Székely falutörvények, i. m. 25–27 (büntetés jár annak, ki a falusi bíróság döntéséhez nem tartja magát, s tilos ez ellen nemeshez fordulni). *Szabó I.*: Tanulmányok, i. m. 274–275, 283–285, 289. *Eckhart F.*: Falu füstje, i. h. 258–260, 262–264. *Székely Gy.*, i. h. 308. *Eckhart F.*: A földesúri büntetőbíráskodás, i. m. 10–11, 13–14, 18–20, 22–24. *Úriszék*, i. m. 41, 130, 138, 295, 338, 466–467, 662. 743–744, 884, 1004, 1009, 1011, 1014, 1023. *Degré A.*: Úriszéki eljárás, i. h. 103–104, 108–109, 112, 114, 116–117, 119–126. *Szabó I.*: A középkori... 92, 95, 99, 102. *Varga J.*: Jobbágyrendszer, i. m. 476. *Imreh I.*: A rendtartó székely falu, i. m. 49, 60, 63, 65. *Maksay F.*, i. h. 368–369. *Ila B.*, i. h. 339–344, 351–352. *Bolla I.–Horváth P.*, i. h. 18–20, 22. *Kállay István*: Úriszéki iratok az Országos levéltárban. Levéltári Szemle 1979. 215–223.

szerint: hogy egy esztendei és egy napi békés használat jogot biztosít az illető földdarabhoz, egyetlen helység sem lehetett biztonságban területének épsége felől, kivált ha annak határán nyugtalan, alattomos vagy hatalmas szomszédal állt szemben. Fölkészülhetett rá: az előbb-utóbb őt próbálja eltüntetni a kérdéses határrész használatától, hogy ettől való elállásra bírja, s így kiforgassa birtokából; attól sem riad vissza, hogy az eredeti birtokos és jobbágiai ott legelő jóságát elhajtassa, határfát kivágasson, határkövet elrontasson, határdombot széthányasson, s aztán saját pásztorainak eskü alatt tett tanúbizonyosságával kardoskodjék amellett, hogy a vitatott föld őt illeti. A jogos birtokoson csupán az segíthetett, ha saját magának s a falubelieknek használatát fenntartva a másikat távol tartani igyekszik, vigyázókat állítva, kik idegen behatolásakor kiáltással mozgósítanak visszaüzsére, az ellenfél hasonló kísérletét elhárítva maga hajtja el a másíknak állatait, pásztorainak szokott megfogása helyett inkább holmijukat véve el zálogul, s ha helyszíni vizsgálat alapján pört indít a jogos határ megállapítására.⁴¹ Erőszakos szomszédal támadt határvita enélkül a jószomszédságot veszteségekkel járó ellenségeskedésre változtatva, a saját szabad élő föld megcsonkulásával végződhetett.

De ha sikerült is épségben megőrizni a falu területét, akkor is a közösre maradt, egyéni befektetést nem hordozó földeket fenyegette leginkább veszély, elsősorban a földesurak részéről. Újdonsült tulajdonjogokra hivatkozva mindenekelőtt a halászóvizet s az erdő legértékesebb: makktermő, épületfát és cserzőanyagot adó, továbbá vadszaporításra alkalmas részét tették tilalmassá. Párhuzamosan a jobbágnak vadászástól való eltiltásával, mindez egyrészt a parasztnak az ősfoglalkozásokból eredő kiegészítő jövedelmét csorbította, illetőleg – mint a makkoltatás esetében – terhelte az eddigi szabadság helyett szolgáltatásokkal. Másrészt ékként hasított bele a faluközösségnek addig az egész határra kiterjedő birtoklasi és használati hatáskörébe, s alkalmat adott az urasági erdőöröknek és vadászoknak arra, hogy nyúzzák-nyomorgassák a föld népet; Prileszky már szükségesnek látta, hogy ha nem fegyelmezi meg őket a földesúr, a vármegye mint az adózók törvény szerinti védelmezője kérjen tőle elégtételt a szegénység számára. Ugyancsak érzékenyen érintette a falubelieket, mikor népes állatállományával szűkre szorította a községi nyájakkal közös legelőt. Ebben a tekintetben különösen abban a sűrűn előforduló esetben vált súlyossá a helyzet, midőn a falu több birtokost uralt, s közöttük nem volt konkrétan felosztva a határ. Erőszakos birtokszerzők nem sajnáltak áldozatot, hogy ilyen helységekben bármilyen csekély, akár csak egy jobbágyteleknyi hányadra tegyenek szert. Így ugyanis lehetővé vált számukra, hogy a közös erdőt birtokostársaik rovására éljék, s tetszésük szerint hajtassanak népes nyájakat a közös legelőre.⁴²

Még inkább sértette a közösség érdekét és hatáskörét, midőn a közös legelő egyik, méghozzá a legjobbak közül való részét saját gazdasága számára magának foglalta az uraság. Prileszky szükségesnek tartotta figyelmeztetni a földesurakat: a nép elnyomatása származik abból, ha a legelő jelentős részét sajátítják el; szükség esetén megtehetik ugyan a Hármaskönyv értelmében, de olyan mérséklettel tegyék, hogy cenzust és munkát szolgáltató s a közterheket viselő jobbágyaik igásállataikkal együtt megmaradhassanak.

⁴¹ P. Prileszky: *Opusculum*. 12, 33, 39, 42–43, 45–47, 49–50, 106, 121–124.

⁴² MOE I. 287, 320, 342, 349, 363, 463–464, 482, 585, 595, 598, 610, 631–632, 644, 668. P. Prileszky: i. m. 18–20, 33, 38. Szabó I.: A jobbágy birtoklása. 22. *Uő*: Tanulmányok. 189, 194, *Soós I.*: A jobbágyföld sorsa. 80–83. I. *Welimann*: Lockerung des Flurswanges, i. h. 282–288.

Jellemző arra, mennyire zokon vette a nép a közös legelő egy részének elkanyarítását a földesúr saját hasznára, hogy parasztmegmozdulások során az elsők között azoknak a kerítéseknek leszaggatására került sor, melyek az ilyen uraságnak lefoglalt kaszálókat, szántóföldeket oltalmazták. Küküllő megye is az ellen rendelt kártérítésen fölül 12 forint büntetést, hogy helyenként egész falustul, sőt szomszéd falustul mentek rá magánosok önkényesen fölfogott réjtjére, s rontották-vesztegették azt s más tilalmasokat — nyilván abbéli felháborodásukban, hogy létesítőik egyéni érdekből a közöst csorbították, s szembehelyezkedtek a „közönséges” határozattal elrendelt határszabadítással. Székelyföldön nemes ember panaszára, hogy nyomásba forduló határrészen a község nem tartja épségben egyéni tilalmasnak felfogott kaszálóját, a falut elégtételadásra szólították fel, a közösségi rend semmibe vételével arra hivatkozva, hogy a panaszos nemes lévén, a magáén szabadon cselekszik.⁴³

Elsősorban a falu gazdasági önkormányzata, a törvényéhez igazodó közös művelési rendszer szenvedett sérelmet, midőn a földesúr a szabad élő föld rovására tett foglalással a parasztdűlőktől eikülönítve rendezte be gazdaságát; így ugyanis a közös művelési és legeltetési kényszerből kiszakadt a faluhatár egy darabja. Ha viszont a pusztá telkek igénybevételével, esetleg művelés alatt álló jobbágytelek elfoglalása révén terjeszkedett, vagy pedig mint kisebb birtokos beérte azzal, hogy jobbágyai a maguk földjei sorában vessenek neki kívánsága szerint, akkor az egységesen irányított kötött gazdálkodás rendjén nem esett csorba, ám annál inkább az úrbéres földek sértetlenségén.

De ha szántó- és rétdarabjai a parasztdűlőkben, a jobbágyföldek közé ékelődve kerültek el, a birtokos úr különösen nehezen békült meg azzal, hogy jószágát a falu nyájaiiba adja, porgolókat rakasson, a falu elüljáróságának rendelkezése szerint tilalmakat megtartson, művelési rendszerhez és szabaduláshoz igazodjék. Miközben a szabad élő földből magának foglalt részeket ő tette tilalmassá a falubeliek számára, tehetősebb úr nem habozott a község által határozatba ment tilalmakon túltenni magát. Gyakran alkalmazott törvényt nem ismerő gazdatisztet, aki, akárcsak ő maga, érdekelt volt a jobbágyok rovására kiszabott büntetéspénzekből származó jövedelemben, s nem riadt vissza súlyos jogtalanságok elkövetésétől. Legtöbb tilalomrontó kártétel az urasági cselédek mások érdekével nem törődő gondatlanságából eredt. Ezekben is — föltéve, hogy nem másik földesúr vette zokon őket, s vitte az ügyet szolgabíró elé vagy porre — a község bírása s esküdtjei voltak hivatva kártérítésen fölül bírságot is szabni. Torda vármegyének azonban azt kellett megállapítania, hogy falusi elüljáróságok erőtlenség, hanyagság vagy a birtokosoktól való félelem miatt az erőszakosoktól sok esetben nem védik meg a tilalmasokat; ezért a szolgabírák kötelességévé tette, hogy a tilalmasok rovására elkövetett kihágásokat kivizsgálják, az alispánnak jelentsék, s törvény szerint büntessék. Ugocsa megye pedig a közjő s a falvak megmaradása érdekében ismételtlen azzal hagyta meg a tilalmasok jó rendben tartását s — ahol megsértésük könnyen bekövetkezhet — idejében a szükséges sövényekkel és sáncokkal való elzárását, hogy gyakran megtörténik kaszáló, vetés lelegetése, haszontalanná téve a paraszt esztendei erőfeszítését. Szükségesnek tartotta ezért elrendelni: ha hatalmas lakosok vagy földesúri cselédek tilalmas mezőt

⁴³ CS I. 335, 442, III. 352, IV/1, 834. *Szo* 393–394. *Vörös Károly*: Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez 1711–1790.* 313–314.

nyíltan vagy titkon lelegettetnek, vagy kanász sertéseket oda beenged vagy -hajt s rétet fölturat, a szolgabíró rójon ki 12 forint bírságot, s ha ezt az érdekelt személyre való tekintettel nem tenné meg, a vármegye indítson eljárást a büntetés megvételére.⁴⁴

Amikor a földesuraság önálló igényeit érvényre juttatva behatolt a falu határába, korlátozta a közösség rendelkezését a szabad élő földről, ezt s vele a falubeliek megélhetését összességben szorította, az egyéni birtokú jobbágyföldről is kisajátított magának, s nem tartva magát a gazdálkodásnak közösség által előírt rendszabályokhoz, az egyes jobbágyok gazdaságában is károkat okozott, már ezáltal is rést ütött a falunak törvényéhez igazodó régi rendjén és egységén. Mindezen túl a falubeliek szemében sem lehetett közömbös, hogy a közösségnek korábban szinte egyedül irányadó akaratával szemben hatalmi szóval egyéni érdekek jutottak érvényre. Ilyen lehetőségnek közvetlenül érzékelt példája, párosulva a falusi önkormányzatnak földesúri nyomás alatt, a bíró függő helyzetbe jutásán keresztül történt meggyöngyülésével, a parasztok körében is egyéni érdekek kibontakozása felé egyengette az utat a közösnek rovására.

Egyéni birtoklás a közösen

Tágabb körű közösségi összetartás elhalványulására vallott, hogy a tapasztalat többfelé azt mutatta: már a szomszéd falvak közötti hagyományos kölcsönösség fölött is eljárt az idő, s nem csupán a fel-fellobbanó határviták következményeképp. Tordán általános jogszabályra s a város végzéseire hivatkozva, miszerint „idegenek más helységeknek még csak nyomásban levő határait is marhákkal nem élhetik, annyival inkább tilalmas széna füvekben nem admittáltathatnak, . . . míg derekas hó nem esik s a marha szénára nem szorul”, a bírakat kiküldték a határba, hogy ahol a sarjún idegen jószágot legeltetőket találnak, intsék őket azonnali kitakarodásra, s ha szót nem fogadnak, a hadnagy kellő számú emberrel kivonulva tartóztassa le őket, hajtsa be marháikat, s állítsa őrzőiket a város törvényeszeke elé. Szabolcs megye pedig nem habozott statutumot alkotni arról, hogy a szomszédos falvak közötti kölcsönösség további fenntartása végett minden helység szabadon legeltethet a mellette fekvőnek vele határos területén, ha az legelőül szolgál, azaz nyomás, nem pedig tilalmas mező. Szükségesnek tartotta esetenként 12 forint bírságot is szabni e gyakorlat minden egyes megzavarójára, mert úgy tapasztalta: egyes falvak a régtől fogva dicséretes módon folytatott szokás ellenére nem riadtak vissza attól, hogy saját határukat, hol a maguk jószága legel, a szomszéd helységeiktől elvonják, őket oda semmiképp ne engedjék.⁴⁵

Úton járó külső emberekkel szemben is kezdett kevésbé engedékeny lenni a faluközösség, ha szabályaiba ütköztek, bár hivatkozhattak rá, hogy nem ismerik a tilal-

⁴⁴ CS I. 441–442, III. 341–342, V/1. 605 (nemes lelegetteti a falu által tilalmassá tett szántó- és rétdarabot, s mikor ezért a bíró megbírságolás céljából zálogot akar venni tőle, öccsével együtt vasvillával rátámad, s veréssel fenyegetve elkergeti, majd a kirótt bírságot nemességére hivatkozva nem fizeti meg; erre a vármegye kétszeres bírsággal sújtja); I. 125 (ha nem bírnának a hatalmaskodóval, Háromszék azt rendeli, hogy verjék félre a harangot, s a falu keljen föl ellene). *P. Prilezky*: i. m. 84–85, 92, 129–130.

⁴⁵ CS I. 459–460, III. 181, 241–242, IV/1. 856 (Pozsony megye 12 forint bírság terhe alatt eltiltja idegen jószágnak a falvak közmezejére való befogadását; kivétel a máshonnan robotra oda-rendelt jobbágyok igásállat-állománya).

makat, melyeket a község a maga kebelébe tartozók javára és korlátozására léptetett életbe. Persze ők is tudták, hogy másnak erdejében fát nem vághatnak, kérget nem hánthatnak tetszésük szerint, s szénafű és vetés nem azért van, hogy átjárjanak rajta, gázolják, legeltessék. De az egy-egy faluközösségre – sőt nem ritkán szomszéd helységekre együttesen – kötelező művelési kényszerhez ráadásul kívülállóknak tett hagyományos engedmények társultak, melyek még növelték az egyesek gazdálkodásának másokhoz való kényszerű alkalmazkodását. Összefüggtek ezek azzal, hogy úton járók rendszerint állatokkal közlekedtek, a jószágtartás pedig legeltetésre épült. Országszerzte régtől fogva bevett szokás volt, hogy úton járók kocsiba, szekérbe fogott igásai, vásárra hajtott néhány jószág, sőt távolabbi piacra hajtott göbölycsorda, téli és nyári legelőt váltogató juhnyáj, idegen makkos erdőt fölkereső sertéskonda legelhet menet közben, számottevő kártétel nélkül, útmenti füvelőkön. Megengedett dolog volt az is, hogy ha mélyfekvésű út hóval telt meg, művelés alatt álló földön tegyen kerülőt az utas – kemény fagyban nem is okozott komoly kárt ezzel. De nem ritkán kerülőt kellett tennie máskor is, hiszen bár a főbb utakat a vármegyének, olyanokat, hol vámot szedett, a földesúrnak, a többit a községeknek jó karban kellett volna tartani, e téren sem szeri, sem száma nem volt forgalmat gátló fogyatkozásoknak. Nemcsak hanyagság játszott közre ebben; kívülállókkal szemben a faluközösségek tekintélyes részénél fokozódó elzárkózás jelei mutatkoztak. Ha egész falkát hajtottak a falu határán át vagy annak szélén vezető úton (ami különösen az Alföldön fordult elő gyakran), már fizetséget kívántak utána, sőt kemény taksát róttak ki, ha az előzetes bejelentést elmulasztották. Nem egy helyen nemcsak nem viseltek gondot a forgalmi utakra, hanem rajta is voltak, hogy egy-egy szakaszán járhatatlan legyen. Az ott lesben álló csősz az utast másfelé terelte, hogy aztán az okozott kárért megbírságozhassa.⁴⁶

Fokozatosan magán a közösségen belül is jelentős változás következett be a szabad élő föld birtoklásában és használatában. Ami addig a maga egészében osztatlanul közös bírásra és együttes élésre maradt, kezdett konkrétan felosztva részenként az egyes gazdákhoz kötődni. Miután a földesúr az erdő javát a jobbágyok számára tilalmassá tette, mintegy a maradék megmentésére igyekezve léptek egyes falvak, főképp módosabb parasztlakosság irányításával, arra az útra, hogy közös birtoklás és használat helyett a gazdák nyílas osztással az erdő egy-egy darabját kapják időleges egyéni használatra. A Nyitra megyei Apáti és Vicsap mindkét részről közösnek mondott erdejéről 1719-ben már úgy vallanak, hogy egy darabot elszakasztván belőle, „hajdani mód szerint” mindenkor egyaránt osztották föl egymás között; egyik szomszéd falu üzent a másiknak, hogy menjenek erdőosztásra, úgy juttattak minden háznak nyíl szerint. A Torda megyei Szinden a falubeliek között „nyíl szerint felosztatni szokott” tilalmas erdőből egy-egy jobbágynek 3 öles rúddal mérve 4 rúd széles és 24 rúd hosszú darab jutott. Az ország más részeiből származó adatok is tanúsítják, hogy a községek hol nem a régi telkek nagysága szerint, hol „hely számra” osztottak „közönséges” erdejükből, esztendőnként egyszer, december folyamán. Székelyföldön arra is adódott példa, hogy nemesembernek panaszolnia kellett, mikor a falu felosztotta felfogott erdejét, neki nem juttatott részt belőle. Komárom megyében viszont a híradások földesúri beavatkozásról szólnak az erdőosztás dolgába. Az persze érthető, hogy Neszmély lakói, szántóföldnek szűkében lévén, az uraságtól kértek

⁴⁶P. Prilezky: I. m. 21, 95–96, 99.

engedélyt egy darab erdő írtására. Meg is kapták a hozzájárulást, „hogy igazán és istenesen csak bízvást magok között azon táblákat hely számra feloszthatják”. Véghez is vitték ezt 1745 karácsonya előtt két héttel, s jutott a 60 egész telekből álló helység egy-egy egészhelyes gazdájának 110 öl hosszú és 10 öl széles darab, s e nyilasokban január közepe után a faállománynak közel fele jobbára érintetlen volt még. A szentpéterieknek is a földesúr engedett egy részt az erdőből, hogy maguk között felosszák. Előbb a plébánosnak szakasztottak ki egy darabot, onnan vittek neki fát szekérszámra, s miután igényét kielégítették, ami ott maradt, az jutott a zselléreknek; a telkes gazdák között viszont a plébános részének kimérése után a többi erdőt osztották széjjel. A szegényebb réteg tehát csupán kisebb arányban részesült, máskor esetleg ki is maradt az osztásból, de mindenképp megrövidült a közös földeknek számára oly fontos élvezetében. Bár a kiosztott darabok faállományuk kivágása után a közösség, illetőleg az úri kisajátítás előrehaladásával a földesúr rendelkezése alá kerültek, a „szabad élő erdő” eredeti közös élése kétségtelenül csorbát szenvedett az egyéni használat javára. Többnyire a földesúri rendelkezés további erősödését tükrözte azután, midőn már nem az erdőnek valamely darabja, hanem maga a famennyiség került kiosztásra, messze távolodva az erdő eredeti szabad, kötetlen élésétől, de kétségtelenül hozzájárulva ahhoz, hogy az addig rendszertelen faízás szabályozottabb, gazdaságosabb mederbe terelődjék. Nyitraapátin és Vicsapon azelőtt az erdőt úgy osztották, hogy „mind a két falunak bírása együtt elsőben egy falut, azután mást házanként megjárván, minden gazdának meghagyták, hány szekérre valót vágjon”, s ha több lett belőle, megbüntették. Másik Nyitra megyei faluban viszont a közbirtokosok hoztak olyan rendelkezést, hogy „parasztoknak . . . ne legyen szabad több fát az erdőből hordani, hanem csak annyit, mint egy paraszt populosa sessio után illik, ti. esztendeig minden holnapra két szekeret”. Erdélyi adatok szerint pedig számonkérték, ki mit hozott az erdőből adója s jószágának nagysága arányában, sőt volt, ahol azt is felülvizsgálták: mire használják a kiutalt famennyiséget. Székely szék községeihez együttesen tartozó „bizonyos darab mező és erdő” felosztására, „melyet közönségesen szabad földnek és erdőnek szoktunk hívni”, azért került sor, mert a szomszéd falvak és birtokosok a maguk külön érdekét a közösnek elébe helyezték. Amint Aranyos szék rosszállón állapította meg 1723-ban: „a magok kezek ügyében és határok mellett fogtak és éltek az említett szabadsággal annyit benne, mennyit akartak, már most pedig azon közönséges szabadságunknak . . . nagy praejudiciumára magok propriumának kezdték vindicálni, az mit azon szabad földből magok határokhöz applicáltak.” A visszaélés ellen a szék nem talált jobb módot „az közjónak megmarasztására”, hanem hogy a föld a szék községeire „az faluknak quantitása és az ő felsége szolgálatának kvalitása szerint proportionaliter felosztassék”, s el ne idegenítse, hanem maga művelje s élje falu, birtokos egyaránt.⁴⁷

A török hódítás nyomait viselő országrészen, közelebről az Alföldön a szélesen tároló szabad földből érthető módon nem az erdő, hanem a főképp legelőnek használt puszták területén jelentkezett az egyéni birtoklás és használat igénye a közösnek rovására. Debrecenben eredetileg csupán a városhoz tartozó területtől osztottak úgynevezett ház után való vagy forgó földeket „tehetség” és fizetség szerint, a 17. és a 18. század fordulóján még olyan időközökben, ahogy a szükség kívánta – pusztá telkeken épült

⁴⁷CS I. 128–129. MEO I. 600, 632, 640–641, 648–649, 654–658, 708, 730, II. 21–22, 24–28, 44–51, 62, 102. SzO 394.

házak és földtelenek újonnan adódó igényeinek kívánva eleget tenni –, majd három, 1744-től már hétévenként. Nyílhúzással döntötték el, melyik utcabeliek számára mely dűlőben s északról dél felé haladva, vagy fordítva történjék-e az osztás, „derék ország útján” egy-egy, a szállásokra járó „apróbb régi utakra” fél-fél nyilasra valót kihagyva. A láncsal és kötéllel kimért 25 öl szélességű nyilasokból 1/4-től 4-et osztottak az adóteher nagyságához arányosítva, „kinek-kinek személyválogatás nélkül... ház sorjában, de a viskósoknak, kiváltképpen a kik engedelem nélkül csinálták viskojokat”, nem, csupán azoknak, „a kik engedelemből csinálták, adót fizetnek és szekerekkel szolgálnak”. (Korábban 1, illetőleg 1/2 nyilassal több földet kapott, kinek kávás, illetőleg másféle kútját találták.) A zálogban bírt puszták többségét ugyancsak nyilasokra osztva – egynek-egynek például 24 lépés volt a szélessége, de ha több jelentkező akadt, keskenyebbre vették – kilenced vagy bér fejében engedték át a gazdáknak; ki a bért nem fizette meg Gergely napig, másnak adták, aki letette helyette; de legtöbbször ragaszkodtak béresföldjükhöz, s idővel tanya lett belőle. Néhány pusztán viszont a 17. század utolsó harmadában még szabad foglalás járta. Szentgyörgy pusztáról a tanács úgy határozott, hogy „kik élni akarják marháikkal vagy ekéjükkel, fizessenek érte”; majd Elepről ismét: „Aki ott parlagot felfog vagy gyepet feltöret, míg élni akarja, élheti; ha eláll mellőle, az foghatja fel, aki elébb éri”. De a közösség már a következő tavaszon korlátozást léptet életbe: „Senki a város lakosai közül az Elepen és a Köselyszegben ötven lépésnél szélesebb földet ne fogjon; az hossza tízannyi. Míg azt meg nem szántja, addig mást ne foghasson fel, s csak három szántásig bírassa.” Innen már csupán egy lépésre volt szükség az addig kötetlenül bírt terület felosztásáig; akinek akkor kölesföldje volt benne, elsőben még engedték, hogy egyszer bevesse, mert nagy erővel törte föl, de utána azé lett, kinek az osztásban jutott. A 18. század első felében Elep és Köselyszeg pusztája már rendszeresen osztásra került; ha az egyiket a szántást eltiltották, és kaszálókat szaggattak ki, a szegénységnek is juttatva, a másikat, miután igen meggyepesedett, és szénának már nem volt jó, szántóföldnek fordították. Az eke alá szánt pusztát előbb fölmérték: hány nyilasra terjed, úgy szakasztották utcánként egyenlő darabokra, s osztották tovább a „közönséges népnek” adó és szolgálat mértékbe szerint a termés kilencedéért. Debrecenben tehát a tanács még csak a puszták egy részén engedett teret a tanyafejlődésnek; a többin a birtoklás és a hasznosítás intézését kezében tartva, a jobbmódúak egyéni térfoglalását az osztás útján való juttatás irányába terelte. Viszont teljesen a tanyaosodás irányában haladt a fejlődés például Kecskeméten. Itt a pusztákat eredetileg maga a város vette bérbe vagy zálogba, s juttatta tovább méltányos bérért a köznépnek. Idővel azonban a „marhásabbak” maguknak szereztek meg a közeli pusztákat, a szegénységet kiszorítva onnan, s jószágukat a közös nyaraló és telelő puszták helyett ott tartották, tilalmasokat létesítettek rajtuk, szegényebbeknek még a távoli legelőre való áthajtást sem akarva megengedni.⁴⁸ A fejlődés abba az irányba mutatott, hogy főképp jómódúak a „közönséges szabad élő földből” igyekeztek, nemcsak az együttes élést, de az osztást is kiiktatva, egy-egy darab egyéni birtokára szert tenni.

⁴⁸CS III. 701, 706, 727, 780–784, 786–797. *Tagányi K.*, MGSz 1894. 208–209. *Szűts Mihály*: Debrecen mezőgazdaságának története. MGSz 1894. 297–299. MGSz 1902. 12, 416–419. *Zoltai Lajos*: Debrecen a török uralom végén. MGSz 1904. 273–279. *Hornyik János*: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. 67–71.

Kötöttségek bontogatása

Túl a birtokláson, határhasználat dolgában is mindinkább egyéni törekvések jutottak szóhoz, s nem csupán a közösré maradt határrészen. Egyes falubeliek, a földesuraságnak a közösség rovására való terjeszkedését s a kötött gazdálkodás ősi szabályainak mellőzésére irányuló törekvését látva, egyéni célokat kezdtek maguk elő tűzni, s ezek követése során mindinkább kölöncnek érezték a termelő munkának másokhoz való szoros igazodásra kötelező szabályait. Bármennyit veszített is azonban a falusi önkormányzat korábbi függetlenségéből, éppen eredetileg legsajátabb tevékenységi körében még elég erőt érzett magában ahhoz, hogy fölvegye a harcot azokkal, kik a törvényerejű szokással szembehelyezkedve, a gazdálkodás közösségi kötelekeit szétfeszíteni törekedtek. De az általa szabott s részben felsőbb fórumok által jóváhagyott, a közösségi rend megbontóit fenyegető sűrű büntetések éppen gyakoriságukkal és ismétlődésükkel sokkal inkább a művelési és legeltetési kényszer bontogatásának visszafordíthatatlanságáról, semmint a faluközösség ez ellen vívott küzdelmének sikeréről tanúskodnak. Pedig, túl a károk megtérítésén s esetenként egyéb költségeken, gyakran súlyos bírság fenyegette a nyomásos gazdálkodás szokásrendje ellen vétőket. Mértékadó jogi vélemény szerint nem ok nélkül szabott maga a falusi bíró büntetéseket (olykor a földesúr jóváhagyásával, sőt az ő részéről történt megállapítással, ha a községben rendetlenséget tapasztalt), mert maguk a parasztok ismerték legjobban, miféle kihágások történnek, s ők tudták leginkább megítélni, milyen következménnyel járnak azok. De amint a bíró a földesúrtól lett függővé s ennek támogatásával haszonleső módos paraszt kezébe került a bírói pálcával járó hatalom, sok esetben már nem a kihágások súlyosságához mérten, hanem önkényesen történt a bírságok meghatározása. S ebből annál súlyosabb teher hárult a szabályok megsértőire, mert a csőszök a följelentő s egyben a tanú szerepét is játszották, lévén a büntetésben érdekeltek. Pedig az ő tanúságuk gyakran nem adott kellő alapot sem a kár megtörténtének, sem súlyosságának megítélésére, hiszen a legcsekélyebb okból is rá-támadtak az állítólagos kártevőkre, zálogot vettek, szinte kifosztották őket.⁴⁹

Nem kevés gondot okozott a községnek, olykor a vármegyének is, többek között a porgolatok létesítése és épségben tartása. Megvolt az ok rá, hogy 12 forintig terjedő bírságot rójanak azokra, kik a szénafű s a vetés megoltalmazására a kertelést vagy annak helyreállítását elmulasztották, sövényt, árkot pusztulni hagytak. Ezért Zaránd megye a falvak bíráit és esküdtjeit tette felelőssé azzal, hogy ahol a „kerteiket” 15 nap alatt föl nem teszik, őket bünteti meg a szolgabíró, s az aztán már az ő gondjuk, hogy bírságuk összegét a hanyagokon megvegyék. Egyesek szomszédjuk kárára nem akarják a maguk földjét sem sövényvel, sem árokkal keríteni vagy pedig hagyják azt elpusztulni, amiből sok kár és patvar származik – állapította meg Pozsony megye is. Nem kevesebbet mondott ki ezért, mint hogy az ilyenek földjéből elfoglalhat fél ölnyit a szomszéd s a maga fundusához csatolhatja. Tordán pedig azt mondták ki, hogy aki a kukoricaföldet oltalmazó sáncból rá eső részt nem készíti el mások kárára, annak kukoricása legyen azé, ki megcsinálja helyette. Büntetés alá esett az is, ki porgolátján rést hagyott, illetőleg azt el nem rekesztette, rossz gyepűjét, töltését fölshólitásra is ki nem javította vagy újra nem csinálta, vagy pedig a „határkert” kapuját nyitva hagyta; ha emiatt tilosba hatolt a jószág,

⁴⁹P. Prileszky: i. m. 90, 98–103, 127.

a bírságon felül a maga kárát viselni, másét megtéríteni tartozott. Olyanok is akadtak, kik „szegény emberek . . . tilalmas hasznos gyeplőjét” elvitték, főképp ősszel, télen tüzelőnek; az ilyen kertelést elhordókat, égetőket is komoly pénzbírság vagy kalodában megcsapatás várta. Még súlyosabb beszámítás alá esett, ha valaki a kertelést fa, ágak elvitelével rongálta, rajta áthágva vagy áttörve hatolt keresztül, általában a porgolatok szándékos rontása, pusztítása, gyeplő kihányása, rombolása. Ám ezúttal is a megtorló rendszabályok gyakori megisméltése mutatta, hogy kemény büntetések sem tudták visszariasztani az egyéni érvényesülés korlátai ellen ágaskodókat.⁵⁰

Az elüljáróság mégsem maradhatott adós a porgolatok dolgában fenyegetéssel és büntetéssel, hiszen egyetlen falubeli hanyagsága vagy makacssága e részben sokaknak kárt okozhatott. Annál inkább, mert a falusi önkormányzatnak sok esetben már nem volt elég ereje annak meggátlására, hogy egyesek a legeltetés terén kivonják magukat az egész közösségre kötelező szabályok alól. Sűrűn kell büntető rendelkezéseket hozni azok ellen, kik szándékosan nem adják a falu pásztorainak kezére jószágukat, amint Küküllő megye megállapítja: azért, hogy mások kárára a tilalmasokat járják. Torda vármegye szükségesnek látja erőszakos cselekedetnek minősíteni, ha valaki nappal nem bízza pásztorra vagy nem őrzi, éjszaka nem tartja pajtában vagy akolban, hordáskor a kalangyák közé kiereszti állatait. 12 forintig terjedő bírsággal kell fenyegetni azokat, kik a hegyoldalra egyszerűen kicsapják a jószágot; darabonként 1 forinttal sújtják, ki éjjel lovait s más marháit szabadon kiereszti, tudván, hogy pásztor nélkül könnyen kárba megy mind, nem lévén rájuk vigyázás. El kell rendelni, hogy ha kecskét, juhot pásztor nélkül találnak a határban, a szolgabíró csapassa meg gazdájukat, s hogy kárban talált sertést vagy ludat szabad agyonütni vagy -lőni. Vannak azonban, kik azért nem hajtják pásztor elé jószágukat, hogy maguk viseljék gondját: kenderes kertekben vagy másutt kinyűgözik, a gabonaföldek között (az egyesek földjét elválasztó mezsgyéken vagy a földek végében) kötélén vagy szabadon legeltetik, vagy pedig pásztor nem fogadva, cselédjükre bízzák. Holott például Pozsony megyében régtől fogva tiltották a „magános marhaőrzést”, hivatkozva a kárra, mely így a fűszegélyek föletetésével s a gabona kapdozásával meg letiprásával esik. S Küküllő megye, miután a falvak bírának 12 forint bírság terhe alatt meghagyta, hogy a birtokosok és a nép egyetértésével még tavasz előtt „alkalmas pásztorokat fogadjanak” minden nyáj s külön az ökor-, külön a tehéncsorda mellé, azt is leszögezte, hogy aki, legyen nemes vagy paraszt ember, jószágát nem adja kezük alá, a bírák büntessék 3 forintra, azonfelül a pásztor fizetéséhez is járuljon hozzá; s ha külön csordát tartana mégis, ne legeltethesse másutt, mint ahol a falu hasonló jószága jár – utalva megokolásul a különféle károokra, melyek füvekben, gabonában s egyéb veteményekben estek és az ebből származó sokféle panaszra. Nyilvánvalóan volt oka a vármegyének azt is elrendelni, hogy ha „olyan erős potens ember vagy possessor tanálkoznék, akivel a bírók nem bírnának”, a vármegye tisztjei legyenek segítségükre a büntetés megvételében.⁵¹ A nemesség területi szervezete már mindinkább jónak látja a maga hatalmával beavatkozni abba, mi azelőtt a faluközösségen belül, annak a törvényéhez igazodva s tagjainak egymásrautaltságából következően rendeződött; már ahhoz is, hogy a hagyományos paraszti szokásjognak az alapvető közös érdeket szolgáló szabályai kellőképp érvényesüljenek, felsőbb beavatkozásra van szükség.

⁵⁰ CS I. 124–125, 140, 349, 353, 357, 367, 388, 414, 426, 430, 433, 441, 451, 462, 487, III. 341–342, 430–431, 435, IV/1. 851–852, V/1. 628. SzO 389. MGSz 1899: 81–82.

⁵¹ CS I. 335, 368, 426, 433–434, 442, 461, 613, IV/1. 853.

Kártevő jószág behajtása

Érthető, hogy a vármegye is törődött vele, hogy ki-ki a közös pásztor kezére adja jószágát: egyrészt látnia kellett, hogy a falvak vezetősége nem bír azokkal, kik ebből ki akarják vonni magukat, másrészt legtöbbször nem a közös nyájak, hanem az egyéni legeltetés vagy az őrzéssel nem törődés okozták a főbb kártételeket. Ha még csak kisebb volt a kár, melyet az őrizetlen vagy szándékosan odahajtott jószág szénafüben, vetésben, boglyákban, keresztekben letaposással, lelelegéssel okozott, belátóbb gazda olykor megelégedett azzal, hogy kiterelés s a tulajdonos figyelmeztetése révén próbálja további bajoknak elejét venni. De ha őrzőt is talált a kártevő állatok mellett, gyakran indulatba jött, s kivált fiatalokkal szemben könnyen ütlegekre ragadtatta magát. Mérsékelt megveréssel a jogi szakértő is egyetértett, de mivel az rendszerint nem maradt annyiban, nagyobb összetűzés s ebből eredő violentia elkerülésére a pásztor holmija: guba, süveg, csizma, derékszíj elvételeét javasolta, s csak ha ennek a kárért felelős ellenáll, akkor verést elégtételül.⁵²

Ám a „káros” többnyire már csekélyebb legázolás és lelelegés esetén is a kártevő jószág behajtásához folyamodott. Ha ismeretlen, joggal kóborlónak, bitangnak tekinthető állatot talált a kárban, ez is felelt meg a követendő eljárásnak; ugyancsak akkor is, ha ismételt odaterelés mögött a terület elvitatásának szándékát lehetett gyanítani (ami, ha jogalap nélkül történt, az odahajtott jószág elvesztésével járt). A behajtás egyfelől a kártevés bizonyosságául szolgált, másfelől biztosítékul az okozott kár megtérítésére; hajtópénzen kívül helyenként abból a bírságból is harmadrész illette a behajtót, melyet a kártevő jószág gazdjára kiróttak. S akinek természetett növénye a legelő jószágtól sérelmet szenvedett, annál inkább a behajtás általánosan elterjedt gyakorlatához csatlakozott, mert effélel büntetésül maga a község is alkalmazott. Ha például abból eredt a kár, hogy valaki nem készítette el kellő módon a rá jutó porgolatot, s ott a jószág másnak földjére hatolt, paraszttól a maga, birtokostól jobbagya vagy zsellérje marháját hajtották el; aki pedig lóhátról gázoltatta, etette a gabonát, s elnyargalt a felelősségre vonás elől, számíthatott rá, hogy a közös nyájából kiszakítják egyik állatát, s térítésül a kárvallottnak adják.

A behajtás azonban, akár a falu csőze vitte vegnez, akár a karosult, ritkan zajlott le bonyodalom nélkül. Az erre vonatkozó rendelkezések serege mutatja, hogy az mindegyre sorra került s valósággal égető problémája lett a falu mindennapi életének. Nemcsak a parasztnépnek vágott elevenébe: a földesuraknak is annyi gondot okozott, hogy az 1728/29-i országgyűlés szükségesnek látta részletesen szabályozni a behajtás során követendő eljárást s a kapcsolatos vétségekért járó büntetéseket. Ám csakhamar kiviláglott, hogy az 1729. évi 42. törvénycikk tíz szakasza sem tudott megnyugtató rendet teremteni a dologban. Hat év múlva Prileszky, aki mint a gr. Erdődy György kamaraelnök s a kezelésében levő Esterházy- és Thurzó-birtokok jogügyigazgatója mindennapi gyakorlatából közelről ismerte a kérdéskört, nem ok nélkül tartotta célszerűnek, hogy külön könyvben adjon választ a behajtáshoz fűződő 166 kérdésre, miközben, Werbőczyt is magyarázva, gyakran a maga véleményének adott hangot. Mint már könyve címében kifejezésre juttatta, azért írta Erdődynek ajánlott művét, hogy uradalmi tisztek tájé-

⁵² CS I. 125. *P. Prileszky*: i. m. 13–15, 25, 28–30, 34, 36–37 (erdei kártétel: favágás és fák lekérgezése esetén fejsze, lánc, szekér elvételeét javasolta).

kozódni tudjanak a szándékosan tilosba terelt és a bitang jószág behajtása során fölvetődő kérdésekben s velük kapcsolatosan (a törvény láthatóan nem adván elég eligazítást) tudják mihez tartani magukat. Könyve további két év alatt újabb két kiadást ért, élénk bizonyosságául annak, hogy milyen sürgető igénynek tett vele eleget. De külön kiemelés érdemel, hogy az országgyűlés s 1715-ben kiküldött bizottsága munkálataiban (királyi biztosként) is közreműködött Prileszky, kinek nevéhez egy Quadripartitum is fűződik, uradalmi tisztekhez szólva nem tévesztette szem elől a jobbágycsoport érdekeit, kiknek a nyugati-északnyugati országrészben különösen nehéz helyzetét közvetlenül tapasztalhatta. Több ízben figyelmeztette a földesurak embereit, hogy a kártételek s a behajtások során ne szenvedjen hátrányt a szegény nép, mikor azok terhét nagyrészt amúgy is ő viseli.⁵³

Kárban talált jószágot, ha nem falubelié volt vagy egyébként őrizet nélkül járt a tilosban, akárki behajthatott; némelyik község külön helyet jelölt ki elhelyezésére. Előfordult, hogy lelövését is megengedték, s lúd, kacsa, de különösen a „szenvedhetetlen károkat” tevő sertés könnyen agyonütés sorsára jutott, főképp haragra gyulladt „káros” kezétől. Míg sertése rétben, vetésben, kertben, szőlőben túrt és dúlt, gazdája rendszerint nem ismerte el a magáénak, csak amikor leölték, akkor jelentkezett jóvátételért, ám többnyire már későn. Ha ugyanis — kivált már megelőző kiterelés és gazdájának megintése után — ismétlődött a sertés kártevése, tulajdonosának legtöbb helyen bele kellett nyugodnia, hogy a másik fél kára fejében levágja magáénak, s nemcsak nem követelhetett ezért rajta semmit, de arra is akadt példa, hogy ezenfelül kártérítéssel tartozott. Mindamellett Prileszky úgy vélte, jobb kertelést csinálni s épségben tartani, mintsem jogvitába bonyolódni s a nyomorult népet nehezen szerzett sertésétől megfosztani. Abból is költséges per származhatott, ha engedély nélkül makkoláson ért s behajtani kezdett kondából szokás szerint a helyszínen leöltek néhányat. Ha a kártevő jószág gazdája ragaszkodott hozzá, hogy behajtásra kerülő állata mellett maradhasson, ebbe a takarmányozás kedvéért is célszerű volt belemenni, föltéve hogy nem a jószág ilyen módon való visszajuttatásának szándéka lappangott mögötte. De a kísérőnek erővel való, ugyancsak nem ritka elfogása nem volt ajánlatos, hiszen a kiváltásig eltartásának gondjával járt. A zálogul elvett tárgyakat, ha értékük meghaladta az 1 forintot, célszerű volt bírói kézbe adni; ha 15 napig ki nem váltották, az elvevőé maradtak. A megzálogolásban főképp a csőszök jártak elül rossz példával: kevés fizetést kapván a községtől, gyakran valami apróságért vagy mondvacsinált kárért is elvették a szegény ember dolgait, hogy taksát kapjanak értük, vagy végképp megtarthassák, s a falusi bíróság gyakran vádlóként is, tanúként is támaszkodott rájuk. De nem volt hiány hatalmaskodókban sem, kik nem átallozták másnak a jószágát minden igaz ok nélkül, jogtalanul behajtani, mint ahogy másfelől olyanok is akadtak, akik az odahajtással szándékosan akartak kárt okozni másnak.⁵⁴

Kivált a nem kezes tartású állatokat sok esetben nem volt könnyű behajtani; érthető, hogy annak, ki ezt véghezvitte — így a határpásztoroknak — általában hajtópénz járt. Voltak azonban a behajtásnak számos esetben ennél súlyosabb, olykor vérontásig fajuló nehézségei is. A kárt szenvedett az okozójának nemesgyezre már csak hűlt helyét

⁵³ CS I. 124, 129–130, 139–140, 428, 441, 614. P. Prileszky: i. m. 14, 16–17, 49–50, 62, 67–68, 73, 100–101, 115, 125, 128, 130.

⁵⁴ CS I. 317–318, 334, 430–431, 461, IV/1. 854. MEO I. 644. SzO 385. P. Prileszky: i. m. 16, 18, 23, 25–27, 37–38, 41, 44, 52–57, 87–90, 110, 127.

találta; de ha megbizonyosodott róla, kinek a jószága tette, s ezt két tanú vallomásával erősítette, kártérítés, bírság nem maradt el. Máskor a szeme láttára szaladt el a kártevő, gyakran gazdája segítségével, s másnak a földjén jog szerint nem üldözhet, csak közös területen. Ám a fő akadályokat az összeütközések, erőszakos önkényeskedések jelentették. Még hagyján, ha a kártevő állat gazdája beérte azzal, hogy a behajtót szidalmazza, becstelenítse, fenyegetse; kiszabott súlyos büntetések sem tartották vissza, hogy neki útjába álljon, a jószág behajtásának vagy zálogvételnek ellenszegüljön, a behajtóra rátámadjon, megverje, megsebezze, tőle az állatot vakmerőn elragadja, vagy a már behajtottat lopva kiszabadítsa, visszavegye, esetleg bosszúból a behajtó marháját elhajtsa. Összecsapáskor a jogi vélemény a károsult részéről, ha már életveszélybe került, a másikinak megsebzését is elfogadhatónak ítélte, de emberölés elkerülése végett inkább a jogi útra terelést javasolta.⁵⁵

Akárhogyan ment is végbe a kártevő állatok behajtása, tulajdonosuknak érdeke volt, hogy minél előbb újra birtokukba jusson. Megértő károsult olykor hajlandónak mutatkozott előre kiadni a behajtott jószágot a bírónál történt bejegyzés ellenében, ha gazdájuknak nem volt mit szekerbe, ekébe fogni nélkülük, vagy pedig fejős juhainak maradt híjával a szegény ember, kinek jószága gyakran került behajtás sorsára. Rendszerint azonban a behajtó, józan belátás helyett épp ellenkezőleg, abban lelte elégtételt, ha a kár okozóját minél tovább megfosztja állataitól, s fűtötte a káröröm, ha valamelyik elhullott közülük. Hogy ennek gátat vessen, a törvény úgy rendelkezett, hogy a behajtott jószágot 3 napon belül szolgabírónak vagy alispánnak kell átadni; ha ezeknek hiányzott az alkalmatosságuk tartásukra, vagy nem akartak bibelődni vele, képletes, írásban történő átadást is elfogadtak. Ha ezt a kárt szenvedett elmulasztotta, a harmadik nap után a tizenötödikig, sőt ha a vármegye bírása felszólítást küldött a visszaadásra, de ennek a behajtó nem, vagy hiányosan tett eleget, azon túl is naponként és – ha az állatok több megosztott birtokú földesúrhoz tartoztak – földesuranként 12 forint bírsággal sújtották. A törvényt nem ismerők, főképp parasztok büntetése ilyen módon roppant összegre szaporodhatott, annál is inkább, mert a „marcalis bírság” kétharmada az eljáró bírót illette. Nem ritkán a jószág gazdája sem bánta, ha a behajtó tájékozatlanságban marad s késik az át-, illetőleg visszaadással, mert így neki jutott a bírság harmadrésze. Egyébként azonban igyekezett a kárt a falu bírájával és esküdteivel becsüpenz fejében mihamarabb fölbecsültetni s a behajtónak ennek megfelelő kártérítést felajánlani. Ha ez három napon belül megtörtént, a behajtónak (föltéve, hogy a becslést hátrányosnak tartva nem kívánta a szolgabíróval fölülvizsgáltatni) el kellett fogadnia, hiszen mint ahogy jog szerint maga nem vehetett önkényesen elégtételt, úgy a falusi bíró sem ítélt meg neki ilyet kártérítés fejében a behajtott állatokból; ilyenkor ezek szolgabírónak vagy alispánnak való átadása elmaradt, s visszakérültek gazdájukhoz. Három napon túl viszont a kárért felelősnek a megye bírájához kellett fordulnia a fizetendő kártérítés megállapításáért (amihez azután még eljárási költség, hajtópénz s a falusi bíróság által tilalomszegésért kiszabott büntetés, nem ritkán túlzott taksálás is járult). Erre a megállapításra azért volt szükség, mert a kár becsült értékéhez hozzá kellett adni a behajtott állatok tartásának költségét, viszont ha ezalatt értékük kevesbedett, ennyivel, továbbá ha a károsult időközben dolgoztatta vagy fejte őket, ennek értékével is csökkentették a kártérítés összegét.

⁵⁵ CS I. 302, 317–319, 428–431, V/1. 605. SzO 385. P. Prilezky: i. m. 14–15, 17, 29, 43–44.

Mindez nem zajlott le bonyodalmak nélkül, kivált ha a papíron bírói kézbe adott kártevő jószág ténylegesen egyideig a behajtónál maradt. Mivel neki az állatokat el kellett rekeszteni, a jószágtartás viszont döntően legetetésre alapozódott, nemegyszer megpróbálta azok takarmányozásának gondját tulajdonosukra hárítani. Ez utóbbinak gondja lett volna továbbá a behajtott tehének fejése, hogy tejük időközben el ne apadjon, de mind ez, mind amaz bajosan mehetett végbe a két fél között megromlott viszony miatt. S amint a tartás költségét, úgy azt sem volt könnyű megnyugtató módon megállapítani, hogy mennyivel csökkent az állatok értéke, ha aztán leromlottak kellő takarmányozás és gondozás híján vagy kíméletlen dolgoztatás következtében. E részben, mint a behajtás alatt élvezett munka- és tejhaszon felszámításában is sok múlt az eljáró bírón, hiszen, amint Prileszky hangoztatta, gazdaember az igásökröt munkavégzése, serénysége, ügyessége, kitartása, a sertést hízekonysága és eladhatósága szerint értékeli. Billogzás hiányában körmönfont behajtó azzal is megpróbálkozhatott, hogy a maga silányabb jószágát a többre becsült behajtottakra cserélje, vagy pedig ezekből színleg eladjon, s helyettük pénzt erőltessen a kártevésért felelősre. De akár eladni, akár levágni kívánt egyet-kettőt közülük, csak akkor fedezhette magát, ha előzőleg megbecsültette őket; s az elhullott jószág értékét is csupán akkor nem számították fel neki, ha az esetet jelente, véltenséget s a gondatlanság hiányát igazolta. Egyébként ha a károsult favágással, lekérgezéssel, a kérdéses terület elvitatásának szándékával vagy egyéb erőszakos tettel kapcsolatban hatalmaskodást rótt ellenlábasa terhére, ezért külön pert indíthatott ellene, s akkor a kártérítés ennek lett függvénye.⁵⁶

Lazuló közösségi rend

Legtöbbször nem pásztor kezére adott nyáj vagy elkóborolt bitang jószág, hanem az egyes gazdáknak a közösségtől külön tartott állatai kerültek behajtás sorsára. Az ebből egyéneknek s összességüknek lépten-nyomon adódó gondok nyilván tanúsították, hogy törvényerejű hagyományos szokás, ezt kötelező erővel érvényre juttatni törekvő elüljáróság, okozott károk, megtérítésük sok buktatóval járó körülményes útja, büntetések dandárja mind nem tudta megfékezni a közös művelési és legetetési kényszer nyűgéből való kibontakozásra törő egyéni igyekezetet, sőt ennek példái mindegyre sokasodtak, újabb s újabb ellentéteket támasztva a közösség kebelében. A sűrűsödő összeütközések s a rendszabályokkal makacs szembehelyezkedések láttán község és vármegye sok esetben már szükségesnek tartotta a véltlennek látszó kártételeket is szándékosnak, erőszakosnak, sőt hatalmaskodásnak minősíteni a közös érdekekkel szembefeszülő egyéni önkény megzabolázása végett. Karatna Alsó-Fehér megyei falu szabályzata arra hívta fel a figyelmet, hogy amikor állítólag előre nem látott módon, „történetből” jut tilalmasba a jószág, jól meg kell vizsgálni a szaladást, mert vannak, „kik szabad akaratjuk szerint is elcsapják marháikat, hogy a tilalmas határba lábbogjon és jól lakják”. Nem ítélte pusztá szaladásnak azt sem, ha a nyájnak akár csak egy részecskéje hatol tilosba, hiszen a pásztornak

⁵⁶ CS I. 317, 319, 368, 427, 430. MEO I. 644. J. Szegedi, i. m. 844–848. P. Prileszky: i. m. 50, 52, 53 (hibásan 39), 57– (hibásan ugyancsak 39) –82, 84–89, 91–98, 102–103, 107–126. MGSz 1900. 128.

mindig ott kell lenni vele. Egyszermind 1 forintban szabta meg a határ tilalmát azzal, hogy mindannyiszor meg kell venni azokon, „a kik marhájokat az tilalmas helyeken szántsándékkal legeltetik”. Előre föltett tilomszegésnek számított az is, mikor az őrző úgy terelt tilosba, hogy a jószágot csak akkor hajtotta vissza, mikor észrevették vagy kitakarodásra intették; ha a jószágot éjszaka találták kárban (ezért általában kétszeres bírság járt); ha a pásztor közel hajtott a tilalmashoz, úgyhogy a marha elérhette, s nem őrizte talpon; ha valaki hordás idején a kalangyák között kieresztette jószágát, akár csak őrizet alatt is. Akadtak továbbá a tilalmasokban „alattomban” kár „tétető” emberek, ám bebizonyosodván, hogy ők követték el, „akár nemes, belső vagy paraszt személy légyen”, a 3 forint bírságot nem kerülte el. De számos esetben egészen nyilvánvaló volt a szándékosság, az erőszakos tilalomrontás, s ez külön hangsúlyt kapott azért, mert ekkor a szenvedő fél kártérítésen felül kisebb hatalmaskodás címén is szorgalmazhatta a másiknak megbüntetését. Torda megye evégből a szolgabírák feladatává tette, hogy „az olyan violentus embereket” vizsgálják, és az alispánnak jelentsék. Valóban nem volt hiány olyanokban, kik ahelyett hogy megtartották volna, rontották a tilalmasokat: ott elaludván vagy nyílt vakmerőséggel jószágot járatnak, tartottak, szándékkal kárt tettek; a közös legelőből egy részt a maguk hasznára fordítottak, a nyomásba forduló határrészben szántottak-vetettek; az ökröknek fenntartott tilalmas legelőre heverő marhát tereltek; a nyomás között hagyott tilalmast erővel lelegeltették; saját kaszálójukon György nap után marhát tartottak; másnak a fűvét lopva lekaszálták, hatalmasul elhordták; réten sertést járatnak; a jószágot odaeresztették, hol sarjút fogott fel a község; kaszálón, vetésen utat csináltak, rajtuk legeltettek; a tanórokban marhát tartottak; másnak fűvét, gabonáját prédálták, vesztegették; a jószágot szüret után szőlőbe, télen kemény fagy idején kívül a vetésre tereltek; vetésen ludat, borjút járatnak; (lőháton, hogy ha valaki meglepi őket, elmenekülhessenek) a gabonát szándékosan gázoltatták, etették; pásztor a szabaddá tett mezőn túla terelte nyáját – egyszerűen nemcsak titokban s a közsében tettek kárt, hanem arra merészkedtek, hogy másét prédálják hatalmasan és makacsul. S mindennek láthatóan nem sok sikerrel próbált gátat vetni a sokféle ellenrendszabály és kemény büntetéssel való fenyegetés. Többnyire már az első tilalomtörés bírsága sem volt csekély, annál súlyosabb, ha ismétlődésre vagy föllebbezésre került sor. Ha nem sikerült a kihágót tetten érni, de akadtak ketten, kik kártételt tanúsították, hiába szökött meg zálogvétel vagy jószágának behajtása elől akár lőháton: a bírságtól nem szabadult, s a közös nyájból kifogták egy marháját, míg a kárt meg nem térítette. Nem nézte ölbetett kézzel a sok tilalomrontást a vármegye sem: szükség esetén kiküldte a szolgabíró, akadályoztatásakor esküdtjét a vetések kárt okozó lelegeltetése ellen, s amint olykor a tilalmak és a szabadítás kihirdetésében is közreműködött, súlyosabb esetben büntető kézzel sem habozott beavatkozni.⁵⁷

Ám a falu törvényében összegeződő szokás eredetileg kötelező ereje, a „füstin” kirótt tömérdék bírság keménysége, a megye büntető beavatkozása már mind kevés volt ahhoz, hogy visszaszorítsa a hagyományos rendet bontogató egyéni törekvéseket. A kötött gazdálkodás bilincseinek lerázására irányuló erőfeszítések ott mutatkoztak meg

⁵⁷ J. Szegedi: i. m. 849–850. CS I. 123, 125, 139–140, 302–303, 317–319, 322, 335, 351–352, 367, 426–427, 430, 441–442, 450, 462, III. 327, 342, 430–431, IV/1. 834, 852, 856, V/1. 603, 605. MEO I. 163, 644. SzO 383. P. Prileszky: i. m. 17, 89, 95. MGSz 1899. 81–82. Belényesy M., i. h. 272.

leginkább, mikor a gazdák egy része nem akart igazodni az egyéni birtokukat közössé tevő tarló- és rétszabaduláshoz. Nemcsak azt kellett büntetés terhe alatt kimondani, hogy „semmiféle pásztorok” az erdő- és határbírák „hírek nélkül” határt ne szabadítsanak. A faluközösség afőlött sem hunyhatott szemet, hogy vannak, akik jószágukat már a tilalom alól való felszabadítást megelőzően szénafüvön, gabona között jártatják szabad akaratok szerint. Szükségesnek mutatkozott 1–24 forint büntetést kiszabni azokra, kik határt szabadítanak „közönséges akarat nélkül”, „falú híre s akarattya ellen”. Pozsony megyében régtől fogva 5 forint bírság sújtotta azokat, kik tüstént a kaszálóra s a tarlóra hajtották állataikat, midőn a széna még renden hevert vagy ott állt kalangyákban, illetőleg a gabonát be sem takarították; sőt az odaterelt jószág behajtásának ellenállókát nem kevesebb, mint 50 forint büntetés fenyegette. A vármegyének mégis azt kellett megállapítania, hogy alig bocsátja sarlóját a gabonába az arató, sokan máris mások tarlójára, kepei közé engedik állataikat, hagyva, hogy a keresztet ledöntsék, tiporják. A közösségi határhasználat mindenkire kötelező előírásaihoz már a gazdasági év várva várt legfontosabb fordulópontján sem igazodtak egységesen a falubeliek.^{5 8}

Már nemcsak a földesúr és emberei nem tartják magukat a hagyományos gazdálkodás közösség szabta rendjéhez: rajtuk kívül és utánuk elsősorban a jobbmódú parasztok azok, kiknek egyéni érdekei mindinkább a közösség s benne a szegényebbek szempontjaihoz igazodó művelési kényszerből kifejtőzve tör érvényesülésre. Sok esetben a földesúr segítségével kerülve a község élére s tovább is az ő támogatását élvezve, ők azok, kik a falu jövedelmeit a maguk hasznára kezelik, a bírságokat önkényesen szabják meg és róják ki, a csőszöknek a szegénység taksálásában hátvédet nyújtanak, s amikor teret engednek az uraknak, hogy túltegyék magukat a falu törvényein, maguk sem igazodnak hozzájuk, holott az lenne a kötelességük, hogy példát adjanak megtartásukra. Jellemző, hogy Udvarhely szék 1727-ben azzal kötelezte a falvak bírúit a tilalmasok eskü alatt köteles megtartására, hogy 12 forint büntetés sújtsa őket, ha a másokét prédálóknak ellen el nem járnak, s bírság kirovását kedvezésből elmulasztják. Küküllő megye pedig azon ütközött meg, hogy bár statutumot alkotott ebben a dologban, a tilalmasokat nem lehet megtartani sokak vakmerősége miatt; a bírúk és a polgárok (esküdtek) is, holott megoltalmazásuk lenne a kötelességük, inkább rontják, másoknak is alkalmat adva kártételre, megszegésükre. A jómódú nagyhangú parasztkiskirályok azok, kik ellen külön kell rendelkezni, „látván határink elvesztegetését a sok kártétető potentiarius miatt”. A hatalmas lakosok tesznek már régtől fogva vakmerőn és makacsul „feles károkat” a tilalmas határokon, az ő megfékezésükre „s az határnak jobb móddal való tilalomban tartására” próbálják meghagyni minden „potentiarius” használat szigorú megbüntetését. De nemcsak a többiekkel, szegényebbekkel közös gazdálkodási rend szabályaihoz nem akarták ők tartani magukat: nem maradván meg saját kaszálójuk s szántóföldjük határain belül, maguk akartak földjüknek határt szabni, másokéra rátévén kezüket. A szomszéd füvét elkaszálták, a falu legelőjéből, a csorda odavezető útjából, sőt még az országútból is maguknak foglaltak; nem csupán a gazdák szántóföld-darabjait elválasztó „megyéket” (fűszegélyeket), hanem mások földjét is elszántották, a határköveket föltett szándékkal elmozdították s lopva elvitték. A rengeteg panasz, kár és jogtalanság láttán – a faluközösség nyilván nem tudva bennük rendet teremteni – Fogaras vidéke így határozott a

⁵ CS I. 125, 348, 352, 427, 429, 442, IV/1. 853–854.

jó rend megtartásáért. A megkárosított kérésére szálljon ki a szolgabíró hiteles emberekkel az elfoglaltnak mondott föld helyszíni szemléljére. Mindenki tudja, hogy az osztás útján juttatott rétek és szántóföldek egyenlő nagyságúak; igaz úton járó nem tévedhet, ahol tehát egyenlenség mutatkozik, szándékos kihágás történt; ennek bírsága 12 forint s azé, ki más vetését kiszántotta, ennek kétszerese. Más a helyzet az irtásföldek esetében; ezek nem egyenlők, így elkaszálásuk, elszántásuk mögött tévedés is, rosszhiszemű, kapzsi csalárdság is lehet. Ezért jobb rend s a hibák kiigazítása kedvéért a szomszédokkal egyetértve ki-ki jelölje meg nagy kövekkel irtványa határát; aki hanyagságból vagy nyakasságból elmulasztja, s ezért szomszédja belekaszál vagy -szánt az övébe, ezt magának tulajdonítsa, s fizessen 12 forint bírságot azért, hogy panaszra adott okot; ha mégis kimutatná, hogy a kérdéses kaszáló- vagy szántóföld-darab őt illeti, neki ítélik, de mulasztása miatt ő fizessen a kihívott bírának. Aki kaszáláskor vagy aratáskor határkövet áthág vagy elmozdít, büntessék 12 forintra, ezenfelül vegyék el tőle a lekaszált szénát s a vitás szántóföld-darabot, és adják át a sértettnek. Ha cseléd szántotta el a szántóföld-birtokokat elválasztó mezsgyét, urának Pozsony megye határozata szerint bírság terhe alatt vissza kellett vele barázdáltatnia.⁵⁹

Rendelete megokolásában Fogaras vidéke nem szükségtelenül hivatkozott a szegénység elérni kívánt „megvizsgálására”. Mindenekelőtt a parasztság legelesettebb rétege sínylette meg, valahányszor földesúri vagy gazdag paraszti haszonlesés rést ütött a közösségi összetartozás és egymásrautaltság hagyományos rendjén, legközvetlenebbül őket sújtotta a módosoknak a felsőségtől jóváhagyott hatalmi terjeszkedése. Az egyszerű nép mintegy az isteni rend velejárójának tekintette, hogy a faluközösségnek földdel alig vagy egyáltalán nem bíró tagjai – mint a földet megművelni nem tudó egyedülálló öregek, özvegyek, kiskorú árvák – is részesüljenek nemcsak abból, mit a szabad élő föld nyújthat, hanem a megművelt föld terméséből is jusson nekik valami. Régi időkre visszamenő szokást követett tehát a közösség, midőn a legnehezebb sorsú rétegnek lehetővé tette, hogy a gabonaföldek közötti mezsgyéken és parlagokon füvet szedjen tehenének, a tarlón elhullott kalászt gyűjtsön kenyérére, és – amire különösen ott nyílt mód, ahol a gabonaszárát földtől távolabb elvágó sarlóval arattak – szalmát kaparjon össze házfedélnek. Születnek azonban, ezzel szöges ellentétben, olyan rendelkezések, melyek az ilyen műveletekkel jómódúaknak okozott kárra hivatkozva arra irányulnak, hogy a szegénységet megfossszák megélhetésének e lehetőségeitől. A fűszedők – hangoztatják – összetiporják, olykor ki is tépik a vetést, alattomban gabonát is levágnak s elviszik zsákban, bugyorban; azért „a tilalmas határokból se szekeren, se zsákban füvet hordani gyepekről vagy parlagokról szabad ne legyen senkinek” 1 forint bírság terhe alatt; csak akinek földje van ott, az mentesül ettől, ha esküvel bizonygatja, hogy az tulajdon kaszálójáról vagy parlagjáról való (ami egyet jelentett a földtelenek e haszonvételből való kizárásával). A határpásztoroknak kötelességükké teszik, hogy ügyeljenek azokra, kik mások fűvét hordják, lopják, s ha rajtakapják, vigyék a birtokosok és a falu törvénye elé, ha pedig nem érnék tetten, de rájuk bizonyul, adják át a kárvallottnak, hogy kalodába üthesse őket. Hasonló sors várt a „kalangyászokra”; Pozsony megye 2 forint bírságot szabott a kalászszedőkre azzal az átlátszó indokolással, hogy aratni s más kétkézi munkát végezni pénzért

⁵⁹CS I. 125, 146, 314–318, 322–324, 352, 426, IV/1. 852. SzO 383, 389. MGSz 1899. 81; 1900. 128. Barta L.: i. m. I. 88.

sem akarnak, viszont a lábán álló s a kérékbe kötött gabona fejét nem átallják lemetélni. Ugyanennyire büntették a „tallóhárogatókat” is, ha a tarló gazdájának „híre nélkül” kapartak össze szalmát maguknak; ezúttal abba az ürügybe kapaszkodtak, hogy ezek a szegények egyúttal a trágyát is összegereblyézve a földet soványítják.⁶⁰

Ám, szemben a szegényekkel, kik egyéni birtok nélkül maradván szívósan próbáltak ragaszkodni ahhoz, amit a szabad földnek s élésének maradványa még nyújthatott számukra, nemcsak földesurak és gazdag parasztok szegültek ellene önző hatalmaskodással a közösség mindenkire egyformán kötelező előírásainak. Mintegy továbbgyűrűzve, helyenként mások, kevésbé módosak is kezdtek szűknek érezni a művelési és legeltetési kényszernek a többiekhez fűző kötelekeit. Hasonlóan ahhoz, ahogy a „szabad élő földön” az osztatlan közös birtoklás rovására fölosztás, sőt helyenként egyéni birtokbavétel tört utat magának, mint láttuk, a szántóföldön s a réten is mind ritkább lett, majd abban maradt az újraosztás, a faluközösség egyik legfontosabb funkciójának gyakorlása. S mihelyt az egyes gazda ugyanazokat a földdarabokat a maga állandó birtokának tekintette, igény támadt benne arra, hogy használatukban ne nehezedjenek rá a nyomásos gazdálkodás kölöncei, hogy rajtuk a művelést is egyéni alapon s ne a közösségi kötöttségekhez igazodva folytassa. A paraszti árutermelés számára helyenként, bár korlátozottan, adódó lehetőségek csak erősítették a törekvést, hogy a hagyományos rendet tükröző, másokhoz láncoló közösségi rendszabályokkal szemben, azok járószalagjából kibontakozva az egyén érdekei keressenek érvényesülést. A legeltetés rendkívüli jelentőségéből s abból, hogy tőle eredt a kötöttségek javarésze, önként következett, hogy a külön utakat kereső gazdák elsősorban a legelőkényszer bilincsein igyekeztek lazítani. Közös pásztorokban (gyakran okkal) nem bízva eléggé, állataikat a maguk keze alatt akarták tartani és gondozni, s arra törekedtek, hogy szántóföldjüket és rétjüket megóvják attól, hogy a szabadítással a falu nyájainak prédája legyen. Bár a feudalizmus hagyományos agrárszervezete alapjaiban szilárdan állt még, a közösségi szokásrendhez igazodó gazdálkodás bilincseinek feszegetése már előremutatott a kapitalista termelés felé.

Küküllő megye nem ok nélkül hangoztatta már a 17. század végén: „Többire mindenütt igen el-áradott a tilalmasok meg nem tartása”; jó fél évszázad múlva pedig ilyen aggodalomnak adott hangot Peselnek községe: „Ha minden ember az magáén szabad léssen, e szerint megszabadul az határ is egészen, mely nagy kárt és romlást okozna a falu határának.”⁶¹ Mindenekelőtt a földesurak törekvése: hogy magukat a faluközösségből kiemelve, azt hatalmuk alá gyűrjék, vert éket annak ősöktől örökölt összetartozó egységébe. Nyomukban ugyancsak a közösségi kötöttségek szétfeszítése irányában hatott, midőn gazdag parasztok, majd kevésbé módosak is, a falutörvényben rögzített szokásos rend szabályait félretéve, annak a maguk önző érdekét helyezték elébe. Nem törődés mások, a kollektívum javával, kár okozása másoknak s az összességnek, ebből következő behajtások, indulatok és összetűzések csak tovább lazították a faluközösségnek a gazdálkodás oldaláról is bontogatni kezdett hagyományos egybetartozását.

⁶⁰ CS I. 426, 432, IV/1. 853. P. Prileszky: i. m. 24, 89.

⁶¹ CS I. 302, 428.